

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2020, 15: 453-492

Osmanlı Vakıf Belgelerinde İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Görüşleri: Makedonya Vakfiyeleri Örneği

Hasan TELLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,

İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Mersin University, Faculty of Islamic Sciences,

Department of Islamic History

Mersin, Turkey

tellihasan@mersin.edu.tr

orcid.org/0000-0002-9142-7469

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Ekim / October 2020

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 15 **Sayfa / Pages:** 453-492

Atıf / Cite as: Telli, Hasan. "Osmanlı Vakıf Belgelerinde İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Görüşleri: Makedonya Vakfiyeleri Örneği [Al-Imam al-A'zam Abu Hanifa and His Views in Ottoman Foundation Documents: Example of Macedonia Waqfiyyas]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 15 (December 2020): 453-492.

<https://doi.org/10.18498/amailad.793599>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Al-Imam al-A'zam Abu Hanifa and His Views in Ottoman Foundation Documents: Example of Macedonia Waqfiyyas

Abstract

The foundation establishment, which is established in the period of Prophet Muhammad, has started to become widespread in the Islamic society since the first years of Islam. Issues such as charity, ongoing charity, good deeds, selling their property to Allah, goodness, preferring your brother to your own soul, spend his wealth in the way of Allah, feeding, being in the way of Allah, gaining heaven and protection from hell, which are frequently mentioned in the Quran and the Sunnah of the Prophet Muhammad, have been the main factors that feed the spirit of the foundation. The foundation establishment completed its legal development in the second half of the third century of the Hijra and rapidly spread throughout the all Islamic territories where Muslims lived from Andalusia to Indonesia. Foundations were especially widespread in Seljuks and Ottoman Empire's period. Therefore, the term "Heaven of Foundations" was used for the Ottoman. In order to legally strengthen and to protect the foundations, legal foundation transactions called as "waqfiyya" were organized. This study concerns the case of how al-Imam al-A'zam and his views reflected on the waqfiyyas in the period of Ottoman Empire. The subject was restricted to the waqfiyya transactions that belong to the foundations that established in the Macedonian territory during the Ottoman period and which are currently under protection in the Archives of the General Directorate of Foundations in Turkey.

In 1389, the Ottomans defeated the Crusaders in the Battle of First Kosovo and dominated the territory of Macedonia. As in other territories in the Balqans that was conquered by Ottomans, the government provided foundation services in the region. In this sense, foundations were established in Macedonian cities such as Skopje, Debar, Doyran, Kriva Palanka, Gostivar, Štip, Tetovo, Kočani, Veles Kičevo, Kratovo, Kumanovo, Bitola, Ohrid, Prilep, Titveš and Strumica. These foundations have also undertaken important duties for the establishment of Turkish-Islamic culture in the region. Thanks to the foundations, monuments such as mosques, mosques, schools, madrasas, imarets, inns, baths, caravanserais, lodges, dervish lodges, hospitals, libraries, fountains, public fountains, bridges, tombs and Islamic cemeteries have been built in the heography of Macedonia. For the surviving and continuing of the services, fields, vineyards, gardens, plots, shops, lands and cash money were devoted.

Waqfiyyas were organized for legal protection of foundation. Many of these waqfiyyas have been preserved until today. It was seen that some of these foundations refers the name of the founder of the Hanafi school, Imam al-A'zam Abu Hanifa and his views. Apart from this, there is not any independent scientific study on Imam al-A'zam and his views in document of the Ottoman Foundation in the Ottoman period up today. For this reason, the issue of how the views of Imam al-A'zam were reflected in the Ottoman foundation documents has always remained as unclear. In this study, 164 foundations related to Macedonian waqfiyyas in the Archives of the General Directorate of Foundations were examined one by one and the waqfiyyas mentioning Imam al-A'zam are elaborated specifically.

In the light of Macedonian waqfiyyas, it was aimed to reveal the aspects of Imam al-A'zam and his views reflected in the Ottoman period foundation documents. In this sense, the issue of what kind of a Imam al-A'zam perception existed in the social imagination of the people who are involved in foundation services is examined. What kind of a Imam al-A'zam perception takes place in waqfiya transactions? How did the founders of foundation name and describe him? Why and for what purpose are Imam al-A'zam and his views included in the waqfiyyas? How are his views reflected on the waqfiyyas? Which opinions are included in the waqfiyyas? In what forms are these views expressed? Have his views been acted or not? If not, what are the reasons behind it? How do the views of Imam al-A'zam relate to the recourse cases in the waqfiyyas? What is the significance and value of his views in Ottoman foundation practices? What are the Baktashi's perception of Imam al-A'zam in the waqfiyyas regarding Baktashi lodges? In the study, answers to such questions were sought and such issues were tried to be clarified in the light of documents.

The study is discussed under the headings of foundation definition, its authenticity, legal validity, real estate foundations, movable foundations and money foundations. The subject has been evaluated descriptively and systematically with archival reviews and induction method. The study has the first study feature in its field in terms of its specific subject. In this respect, it has a unique value.

Keywords: Islamic History, Ottoman, Al-Imam al-A'zam Abu Hanifa, Foundation, Macedonia.

Osmanlı Vakıf Belgelerinde İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Görüşleri: Makedonya Vakfiyeleri Örneği

Öz

Hız. Peygamber döneminde kurulan vakıf müessesesi, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren İslâm toplumunda yaygınlaşmaya başlamıştır. Kur'ân-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sünnetinde sıkça geçen sadaka, sadaka-i câriye, salih amel, malını Allah'a satma, birr (iyilik), îsâr (kardeşini kendi nefesine tercih etme), infak, it'âm (yedirmek), sebilullah, cenneti kazanma ve cehennemden korunma gibi hususlar vakıf ruhunu besleyen ana unsurlar olmuştur. Vakıf müessesesi, hicri üçüncü asrın ikinci yarısında hukuki olarak gelişimini tamamlamış ve Endülüs'ten Endonezya'ya kadar Müslümanların yaşadığı tüm İslam coğrafyasında hızla yayılmıştır. Vakıflar özellikle Selçuklu ve Osmanlılarda yaygınlık göstermiştir. Bu yüzden Osmanlı toplumu için "Vakıflar Cenneti" tabiri kullanılmıştır. Vakıfları hukuki açıdan sağlamlaştırmak için vakfiye denilen hukuki vakıf senetleri düzenlenmiştir.

Bu çalışma İmâm-ı Âzam ve görüşlerinin Osmanlı dönemi vakfiyelerine nasıl yansıdığı konusunu içermektedir. Konu, Osmanlı döneminde Makedonya coğrafyasında kurulan vakıflara ait olan ve günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan vakfiyeler kapsamında ele alınmıştır.

Osmanlılar, 1389 yılında I. Kosova Savaşı'nda Haçlı birliklerini yenerek Makedonya topraklarına hâkim olmuştur. Balkanlarda fethettiği diğer yerlerde olduğu gibi burada da vakıf hizmetleri sunmuştur. Bu anlamda Makedonya'nın Üsküp, Debre, Doyran, Eğri Palanka, Gostivar, İştip, Kalkandelen, Koçani, Köprülü, Kratova, Kumanova, Manastır, Ohri, Pirlepe, Tikveş ve Ustrumca gibi şehirlerinde vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar bölgede Türk-İslâm kültürünün yerleşmesi adına da önemli görevler üstlenmiştir. Vakıflar sayesinde Makedonya coğrafyasında camiler, mescitler, mektepler, medreseler, imaretler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, zaviyeler, tekkeler, hastaneler, kütüphaneler, çeşmeler, sebiller, köprüler, türbeler ve İslâm mezarlıkları gibi eserler yapılmıştır. Vakıf müesseselerinin ayakta kalması ve hizmetlerini devam ettirebilmesi için tarlalar, bağlar, bahçeler, arsalar, dükkânlar, araziler ve nakit paralar vakfedilmiştir.

Vakıfların hukuki olarak koruma altına alınması için vakfiyeler düzenlenmiştir. Bu vakfiyelerin birçoğu günümüze kadar korunmuştur. Bu vakfiyelerin bir kısmında Hanefi mezhebinin kurucusu İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye ve görüşlerine yer verildiği görülmüştür. Bu zamana kadar Osmanlı dönemi vakfiye belgelerinde İmâm-ı Âzam ve görüşleri üzerinde müstakil herhangi bir

bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle İmam-ı Âzam'ın görüşlerinin Osmanlı vakfiye belgelerine nasıl yansıdığı konusu hep muğlak kalmıştır. Bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Makedonya vakıflarıyla ilgili 164 vakfiye tek tek incelenmiş ve İmâm-ı Âzam'dan bahseden vakfiyeler üzerinde durulmuştur.

Makedonya vakfiyeleri ışığında İmâm-ı Âzam ve görüşlerinin Osmanlı dönemi vakfiyelerine/vakıf belgelerine yansıyan yönlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu anlamda vakıf hizmetlerinde yer alan kişilerin zihin dünyasında nasıl bir İmâm-ı Âzam tasavvuru bulunduğu konusu irdelenmiştir. Vakfiyelerde nasıl bir İmâm-ı Âzam algısı vardır? Vakıf kurucuları onu nasıl isimlendirmiş ve ne şekilde vasıflandırmıştır? Vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'a ve görüşlerine neden ve hangi amaçla yer verilmiştir? Onun görüşleri vakfiyelere nasıl yansımıştır? Vakfiyelerde hangi görüşlerine yer verilmiştir? Bunlar hangi formlarla ifade edilmiştir? Onun görüşleriyle amel edilmiş midir? Yoksa amel edilmemiş midir? Amel edilmediyse sebepleri nelerdir? İmâm-ı Âzam'ın görüşlerinin vakfiyelerdeki rücu davalarıyla nasıl bir ilgisi vardır? Onun görüşleri Osmanlı vakıf uygulamalarında nasıl bir önem ve değere sahiptir? Bektaşî tekkeleriyle ilgili vakfiyelerde Bektaşîlerin İmâm-ı Âzam'la ilgili tasavvurları nasıldır? Çalışmada bunun gibi sorulara cevap aranmış ve bu gibi hususlar belgeler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışma vakfın tanımı, sıhhati, hukuki geçerliliği, gayrimenkul vakıflar, menkul vakıflar ve para vakıfları başlıkları altında ele alınmıştır. Konu deskriptif ve sistematik açıdan arşiv incelemeleri ve tümevarım yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma, spesifik konusu itibarıyla alanında yapılan ilk çalışma özelliğine sahiptir. Bu yönüyle özgün değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Vakıf, Makedonya.

Giriş

Hz. Peygamber döneminde kurulan vakıf müessesesi,¹ İslâm'ın ilk yıllarından itibaren İslâm toplumunda yaygınlaşmaya başlamıştır.²

¹ Sipahi Çataltepe, *İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar* (İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, 1991), 17.

² Yasin Yılmaz, "Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrî Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri", *Dinî Araştırmalar*, 17/44 (2014), 48-51.

Sahabeden Câbir b. Abdullah, Medineli Müslümanlar arasında zengin olup da vakıf yapmayan kimsenin kalmadığını nakletmiştir.³ Kur'ân'da sıkça geçen sadaka, hayr, salih amel, malını Allah'a satma, birr (iyilik), îsâr (kardeşini kendi nefesine tercih etme), infak, it'âm (yedirmek), cenneti kazanma ve cehennemden korunma⁴ gibi hususlar vakıf ruhunu besleyen ana unsurlar olmuştur. "Allah'ın rızasına götüren yol" manasına gelen "sebîlullâh" terkihi,⁵ İslâm kültüründe Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla, O'nun yolunda yapılan cihadı, mal ve can fedakârlığını ifade etmesinin yanında yol kenarlarında kuyular açmak, yolcuların konaklaması için hanlar inşa etmek gibi diğer insanların faydasına vakfedilen tüm müesseseleri ifade etmek için de kullanılmıştır.⁶ Bu anlayışı temel alan vakıf müessesesi, hicri üçüncü asrın ikinci yarısında hukuki olarak gelişimini tamamlayarak,⁷ İslâm'ın dünyaya yayılmasıyla birlikte Endülüs'ten Endonezya'ya kadar Müslüman toplumların yaşadığı tüm İslâm coğrafyasında kendisini göstermiş ve onların iktisadî ve sosyal hayatı üzerinde derin tesirler bırakmıştır.⁸ Özellikle Selçuklu ve Osmanlılarda hayatın her sahasına nüfuz edecek kadar yaygınlaşmıştır. Bu yüzden Osmanlı toplumuna "Vakıflar Cenneti" tabiri kullanılmıştır.⁹ Osmanlı toplumunda gelişiminin zirvesine ulaşan vakıflar, dinî, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gibi her alanda topluma hizmetler sunmuş ve fethedilen topraklarda Türk-İslâm kültürünün yerleşmesi adına da önemli görevler

³ Hamdi Döndüren, "İslam'da Vakıf ve Güncel Değeri", *Keşkül Dergisi* 38 (2016), 23.

⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meali*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara 2/23-25, 195, 159, 261-276, Âl-i İmrân 3/107, 113-115, 130-131, 190-192, Nisâ 4/57, 124, Mâide 5/2, 48, 93, Tevbe 9/99, 111, Hûd 11/9-11, Ra'd 13/19-24, Kehf 18/1-3, Tâhâ 20/75-76, Mü'minûn 23/57-61, el-Haşr 59/9, İnsan 76/8-10, Çâşiye 88/1-7, Beled 90/12-20; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987), 341-344.

⁵ İbrahim Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlullah Kavramı* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 74.

⁶ Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlullah Kavramı*, 33-34.

⁷ Adnan Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi* 36 (2011), 34.

⁸ H. Hüsnü Koyunoğlu, *Sosyal Politika Açısından Vakıflar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 85; Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), 1.

⁹ Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", 34; Ramazan Arslan, *Erzurum Şehir Merkezindeki Vakıflar ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 11.

üstlenmiştir. Osmanlı döneminde fethedilen topraklarda camiler, mescitler, mektepler, medreseler, imaretler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, zaviyeler, tekkeler, hastaneler, kütüphaneler, çeşmeler, sebiller, köprüler, türbeler ve İslâm mezarlıkları gibi müessesât-ı hayriye kabilinden hizmetler vakıflar eliyle yürütülmüştür. Bu müesseselerin ayakta kalması ve hizmetlerini idame ettirmesi adına tarlalar, bağlar, bahçeler, arsalar, dükkânlar ve araziler gibi gayrimenkuller ile nakit paralar vakfedilmiş ve bu mevkûfattan elde edilen gelirler mezkûr vakıf müesseselerine tahsis edilmiştir.¹⁰ Osmanlı döneminde vakıf hizmetleri Devlet-i Aliyye'nin tüm topraklarında yaygınlık göstermiştir. Özellikle fethedilen Balkan topraklarında çok önemli vakıflar kurulmuştur.¹¹

1371 yılında yapılan Çirmen Savaşı'nda Haçlı ittifakını yenerek Rumeli ve Batı Trakya'da ilerleyen Osmanlılar, 1382 yılında günümüz Makedonya topraklarında kalan İştip, Manastır ve Pirlepe'yi, ardından 1385 yılında Ohri'yi fethetmiştir.¹² 1389 yılında I. Kosova Savaşı'nda Haçlı birliklerini mağlubiyete uğratan Osmanlılar,¹³ 1390 yılında Üsküp'ü fethederek Makedonya coğrafyasına hâkim olmuştur.¹⁴ Fetihden sonra vakıf hizmetleri Makedonya coğrafyasında hızla yayılmıştır. Makedonya'nın Üsküp, Debre, Doyran, Eğri Palanka, Gostivar, İştip, Kalkandelen, Koçani, Köprülü, Kratova, Kumanova, Manastır, Ohri, Pirlepe, Tikveş ve Ustrumca gibi şehirlerinde vakıflar

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", *Vakıf Haftası Dergisi* 1 (1984), 98; Yasin Yılmaz, *Kanunî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008), 29-31; Yasin Yılmaz - Hilal Aydemir, *Erzurum Şeyhler Vakfı ve Külliyesi* (Ankara: Semih Ofset, 2019), 26.

¹¹ Hasan Telli, *Osmanlı Dönemi Üsküp Vakıfları* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 16.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 161; Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9/282.

¹³ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 87; Hüseyin Vehbi İmamoğlu, *Bir Dünya Devleti Osmanlı (1299-1922)* (Samsun: Ceylan Ofset, 2008), 49.

¹⁴ *Kosova Vilayeti Salnamesi*, (Kosova: y.y., 1304), 170-171; Mehmet Hacısalihioğlu, "Makedonya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/439.

kurulmuş, bunlara ait vakfiyeler düzenlenmiş ve bu vakfiyelerin birçoğu günümüze kadar korunmuştur.¹⁵

Osmanlı döneminde vakfedilen bir malın hangi hayır işlerinde kullanılacağını ve ne şekilde yönetileceğini gösteren senet¹⁶ anlamına gelen vakfiyeler sayesinde vakıflar hukuki açıdan koruma ve kayıt altına alınmıştır. Bu vakfiyelerin bazılarında Hanefî mezhebinin kurucusu ve İslâm ilim ve düşünce tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye atıflarda bulunulmuş ve onun görüşlerine yer verilmiştir.¹⁷ Bu zamana kadar Osmanlı vakıf belgelerinde İmâm-ı Âzam ve görüşleri üzerinde müstakil herhangi bir ilmî çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'dan

¹⁵ BOA, AE.SABH.I.56-3994; BOA, AE.SABH.I.107-7308; BOA, A.DVNSMHM.D.85-439; BOA, A.DVNSHM.D.91-263; BOA, AE.SMST.II.9-806; BOA, AE.SMST.III.44-3155; BOA, AE.SSLM.III.34-1949; BOA, E.SMMD.IV.81-9616; BOA, DH.İD.16-43; BOA, C.BLD.18-851; BOA, C.EV.63-3145; BOA, C.EV. 67-3335; BOA, C.EV.66-3282; BOA, C.EV.120-5983; BOA, C.EV.85-4207; BOA, C.EV.251-12641; BOA, C.EV.69-3426; BOA, C.EV.461-23309; BOA, C.EV.50-2452; BOA, C.EV.132-6581; BOA, C.EV.118-5885; BOA, EV.BRT.1-16; BOA, EV.BRT.5-13; BOA, EV.BRT.41-13; BOA, EV.BT.143-10; BOA, EV.BRT.199-23; BOA, EV.BRT.212-9; BOA, EV.D.14487; BOA, İE.EV.21-2529; BOA, HR.SFR.04..710-59; BOA, İŞD.68-3984; BOA, İ.EV.55-23; BOA, İ.ML.91-29; BOA, MVL.467-90; BOA, MVL.472-21; BOA, TFR.I.MN.185-18410; BOA, TFR.I.ŞKT.64-6389; BOA, TFR.I.ŞKT.119-11843; BOA, TFR.I.ŞKT.47-4625; BOA, TFR.I.ŞKT.16-1507; BOA, Y.A.RES.94-21; BOA, HAT.1604-68; BOA, TFR.I.KV.75-7425; BOA, TFR.I.KV.133-13228; BOA, İÇMMS.20-890; VGMA, Defter 629/415332; VGMA, Defter 988/286/184; VGMA, Defter 603/179/302; VGMA, Defter 607/44/65; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 990/53/47; VGMA, Defter 987/274/95; VGMA, Defter 991/59/76; VGMA, Defter 989/234/185; VGMA, Defter 601/155/199; VGMA, Defter 582-2/503/376; VGMA, Defter 990/74/62; VGMA, Defter 990/3/3; VGMA, Defter 989/50/39; VGMA, Defter 989/235/186; VGMA, Defter 990/48/39; VGMA, Defter 632/424/194; VGMA, Defter 633/21/11; VGMA, Defter, 991/53/70; VGMA, Defter, 633/348/123; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 988/237/144; VGMA, Defter 989/164/122; VGMA, Defter 989/235/186; VGMA, Defter 991/45/57; VGMA, Defter 991/33/37; VGMA, Defter 991/58/75; VGMA, Defter 989/180/137; VGMA, Defter 989/185/141; VGMA, Defter 631/25/10; VGMA, Defter 989/167/126; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 34-48.

¹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/465.

¹⁷ Eyüp Akdağ, "Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 169.

ve onun görüşlerinden kimin/kimlerin neden ve nasıl bahsettiği konusu hep muğlak kalmıştır. Bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan Makedonya vakfiyeleri esas alınarak İmâm-ı Âzam ve görüşleri üzerinde durulmuştur. Çalışmada öncelikle vakıf hizmetlerinde yer alan vâkîf, mütevellî, kâtip ve kadı gibi şahsiyetlerin İmâm-ı Âzam hakkındaki tasavvurlarının ne olduğu, onu nasıl isimlendirdikleri ve ne surette vasıflandırdıkları üzerinde durulmuştur. Devamında Makedonya vakfiyeleri esas alınarak vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'a ve görüşlerine neden yer verildiği hususu irdelenmiştir. Son olarak da hangi vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın hangi görüşlerine yer verildiği, bu görüşlerle amel edilip edilmediği, Osmanlı tatbikatında vakıf hizmetlerinin idamesi açısından İmâm-ı Azâm'ın görüşlerinin anlam ve değerinin ne olduğu hususları belgeler ışığında incelenmiş ve ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın İsimleri ve Vasıfları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan Makedonya vakfiyelerinin birçoğunda vâkîf, mütevellî, kâtip ve kadı gibi vakıf hizmetlerinin içerisinde bulunan bazı görevlilerin İmâm-ı Âzam'a ve görüşlerine yer verdiği görülmektedir. Buna göre söz konusu vakfiyelerde onun ismi genellikle "İmâm-ı A'zam" veya "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe" olarak geçmektedir. Bu, onun geleneksel kullanılan ismine uygun olduğunu da göstermektedir. Vakfiyelerde isminin yanı sıra İmâm-ı Âzam'ın ilmî, ictihadî ve ahlakî alandaki çeşitli vasıflarına değinilmiş ve özellikle İslâm toplumundaki konumu, yeri ve değeri ile ilgili özelliklerine vurgu yapılmıştır. Kûfeli olduğuna dikkat çekilmiş ve onun için hayır dualarda bulunulmuştur.¹⁸

¹⁸ VGMA, Defter 629/415332; VGMA, Defter 988/286/184; VGMA, Defter 603/179/302; VGMA, Defter 607/44/65; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 990/53/47; VGMA, Defter 987/274/95; VGMA, Defter 991/59/76; VGMA, Defter 989/234/185; VGMA, Defter 601/155/199; VGMA, Defter 582-2/503/376; VGMA, Defter 990/74/62; VGMA, Defter 990/3/3; VGMA, Defter 989/50/39; VGMA, Defter 989/235/186; VGMA, Defter 990/48/39; VGMA, Defter 632/424/194; VGMA, Defter 633/21/11; VGMA, Defter, 991/53/70; VGMA, Defter, 633/348/123; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 988/237/144; VGMA, Defter 989/164/122; VGMA, Defter 989/235/186; VGMA, Defter 991/45/57; VGMA, Defter 991/33/37; VGMA, Defter 991/58/75; VGMA, Defter 989/180/137; VGMA, Defter 989/185/141; VGMA, Defter 631/25/10; VGMA, Defter 989/167/126; Ahmet Ak, "İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri",

Konuyla ilgili incelenen vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın bizzat kendisi kastedilerek onun için kullanılan ve ön plana çıkartılan çeşitli isim ve vasıflarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. İmâm-ı A'zam
- b. Ebû Hanîfe
- c. Müctehid-i a'kdem
- ç. el-Küfî
- d. Hümâm-ı efham
- e. Hümâm-ı a'kdem
- f. İmâm hümâm-ı ekrem
- g. Kâşifü'l-gam
- ğ. Sirâc-ı ümmet
- h. Sirâcü'l-milleti ve'd-dîn
- ı. Sirâcü'l-eimme
- i. Şultân-ı serîr-i ictihād
- j. Melikil-mülkil-hidāyet ve'r-reşād
- k. Pişuvā-yı kül reh-nümā-yı sübül

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'den bahseden tüm vakfiyelerde onun ismi "Büyük İmâm" anlamında "İmâm-ı A'zam" olarak anılmış ve İmâm-ı Âzam ismine mutlaka yer verilmiştir. Üsküp'teki Şâfizâde Seyyid Sadi Efendi Vakfı'nda olduğu gibi onun ismi bazen sadece "İmâm-ı A'zam" olarak geçmiş¹⁹ bazen de Üsküp'teki Belkıs Hanım binti Mahmud Pertev Paşa Vakfı'nda olduğu gibi "İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı efham Ebû Hanîfeti'l-Küfî Hazretleri" şeklinde daha uzun tanımlamalarla yer almıştır.²⁰ Ebû Hanîfe'nin "İmâm-ı Âzam" olarak şöhret bulan bu ismi²¹ vakfiyelerde de kendini göstermiştir.

Kumanova'da Süleyman Ağa bin Mahmud,²² Üsküp'te Nureddin bin Osman²³ ve Ayşe Hanım binti Mehmed²⁴ gibi vakıfların

KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 27 (2016), 3; Murtaza Köse, "Büyük Üstad Ebû Hanîfe", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015), 161.

¹⁹ VGMA, Defter 989/185/141.

²⁰ VGMA, Defter 990/74/62.

²¹ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/131.

²² VGMA, Defter 989/226/179.

²³ VGMA, Defter 991/45/57.

²⁴ VGMA, Defter 989/234/185.

vakfiyelerinde “Ebû Hanîfe” ismi kullanılmıştır. Bu da zaten İmâm-ı Âzam’ın en yaygın kullanılan künyesidir.²⁵

İştîp’te Timur Ağa Vakfı,²⁶ Üsküp’te Sabri Efendi bin Şeyh İdris Vakfı,²⁷ Doyran’da Hatice Hatun Vakfı²⁸ ve Debre’de Hatib Ağa bin İbrahim Vakfı gibi birçok vakfın vakfiyesinde İmâm-ı Âzam için “Hâzretleri” ifadesinin kullanıldığı ve onun saygı ve hürmetle anıldığı görülmüştür. Üsküp’te Yahya Paşa Vakfı’nın ve Rifâiyye tarikatından Şeyh Mehmed Efendi bin İsmail Vakfı’nın vakfiyesinde ise İmâm-ı Âzam’ın isminin ardından “radîyallahu ‘anhu”²⁹ (Allah ondan razı olsun) denildiği ve ona hayır duada bulunduğu tespit edilmiştir.

Üsküp’te Güherçile Emîni İbrahim Bey Vakfı’nın vakfiyesinde İmâm-ı Âzam için “Hâzreti İmâm-ı A’zam ve müctehid-i aqdem”³⁰ ifadesi kullanılmıştır. Bununla da İmâm-ı Âzam’ın en kadim/eski ve en mühim müctehitlerden biri olduğuna vurgu yapılmıştır.

İştîp’te Timur Ağa Vakfı,³¹ Manastır’da Besim Paşa bin Osman Bey Vakfı,³² Mustafa Nuri Bey Vakfı,³³ Üsküp’te Mehmed Faik Paşa Vakfı,³⁴ Abdulbaki Efendi Vakfı,³⁵ Atiyye Hanım binti Arslan Bey Vakfı,³⁶ Ayşe Hanım binti Mehmed Efendi Vakfı³⁷ ve Hüseyin Bey bin Süleyman Vakfı³⁸ gibi vakıfların vakfiyelerinde İmâm-ı Âzam için “hümâm-ı efham”, “hümâm-ı ekrem” ve “el-Kûfî”³⁹ vasıflandırmaları

²⁵ Hacısalihoglu, “Makedonya”, 27/439.

²⁶ VGMA, Defter 604/138/183.

²⁷ VGMA, Defter 989/180/137.

²⁸ VGMA, Defter 609/253/305.

²⁹ VGMA, Defter 629/415/332.

³⁰ VGMA, Defter 630/1338/816.

³¹ VGMA, Defter 604/138/183.

³² VGMA, Defter 987/199/63.

³³ VGMA, Defter 989/150/114.

³⁴ VGMA, Defter 988/237/144.

³⁵ VGMA, Defter 988/286/184.

³⁶ VGMA, Defter 991/59/76.

³⁷ VGMA, Defter 989/234/185.

³⁸ VGMA, Defter 990/48/39.

³⁹ “Hümâm”; Bir işi başarmak için çaba gösteren, himmeti ve gayreti çok olan kimse, “Efham”; kadri pek yüce, pek ulu, çok şerefli, çok değerli, “ekrem”; çok kerim, cömert, lütuf ve kerem sahibi anlamlarına gelmektedir. Kubbeatlı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, *Kubbeatlı Lugatı*, (Erişim 27 Mayıs 2020). “el-Kûfî” ise İmâm-ı Âzam’ın Kûfeli olduğunu ifade etmektedir.

kullanılmıştır. Bu vasıflandırmalar, vâkıfların nazarıyla İmâm-ı Âzam'ın lütuf sahibi cömert bir şahsiyet olduğunu ve İslâm toplumu nezdindeki değerinin ve kadrinin pek yüce ve pek şerefli olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Manastır'da Rifâî tarikatından Seyyid Mehmed Nazmi Efendi bin Seyyid Abdurrahman Efendi Vakfı'nın⁴⁰ ve Gostivar'da ashâb-ı hayrâtan ve Halveti tarikatı meşâyihinden Şeyh Nuh Efendi Vakfı'nın vakfiyesinde İmâm-ı Âzam "Hümâm-ı aqdem",⁴¹ "Sirâc-ı ümmet"⁴² ve "Kâşifü'l-gam"⁴³ olarak tavsif edilmiştir.⁴⁴ Bu da İmâm-ı Âzam'ın verdiği fetvalar ve yaptığı içtihatlarla İslâm toplumunu aydınlatan, onun sıkıntılarını gideren ve dertlerine derman olan bir şahsiyet olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Kalkandelen civarında ve Serlar-ı Bâlâ, Serlar-ı Zîr, Teber, Şetân, Boltice, Kubanice, Selçe-i Kebir, Lebyân ve Leşka köylerinde sahip olduğu emlak, kuru, tarla, çayır, bağ ve bahçelerini Kalkandelen'deki Bektaşî Harabatî Baba Tekkesi denilen Sersem Ali Baba Zaviyesi'nin meşihat ciheti, tamiri ve zaviyede yemek yedirilmesi gibi ihtiyaçları için vakfeden Recep Paşa, 10 Şevval 1204/23 Haziran 1790 tarihli vakfiyesinde İmâm-ı Âzam için "Hümâm-ı aqdem Sirâcü'l-eimme Hâzretleri" tabirini kullanmıştır. Recep Paşa bu ifadeleriyle İmâm-ı Âzam'ın ümmetin kandili olduğunu, en kadim, en büyük ve en civanmert bir âlim olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵ Bu ifadeler 18. yüzyıl sonlarında bir Bektaşî tekkesi kültüründe nasıl bir İmâm-ı Âzam tasavvuru bulunduğunu göstermesi açısından da çok önemlidir.

Manastır'da Faik Paşa Vakfı⁴⁶ ve Üsküp'teki Mehmed Paşa Vakfı'nın vakfiyesinde İmâm-ı Âzam, milletin ve dinin aydınlatıcı kandili anlamına gelen "sirâcü'l-milleti ve'd-dîn" diye tavsif edilmiştir. Bu vasıflandırma, onun ilmî ve dinî şahsiyetinin ve hizmetlerinin Müslümanlar nezdinde ne kadar muteber görüldüğüne da işaret etmektedir.

⁴⁰ VGMA, Defter 583/146/129.

⁴¹ En eski, en gayretli, civanmert, büyük âlim demektir.

⁴² Ümmetin nur saçan kandili anlamına gelmektedir.

⁴³ Derdi/gammı ortadan kaldıran demektir.

⁴⁴ VGMA, Defter 629/736/489.

⁴⁵ VGMA, Defter 929/3/3.

⁴⁶ VGMA, Defter 989/63/51.

Koçani'de bir medrese yaptıran ve sahip olduğu dükkânlarını bu medreseye vakfeden Hasan Bey, 11 Rebiü'l-evvel 1235/28 Aralık 1819 tarihli vakfiyesinde İmâm-ı Âzam için "Şultân-ı serîr-i ictihâd Hazreti İmâm-ı A'zam" ifadesini kullanmış ve onun içtihat makamının sultanı olduğunu ön plana çıkarmıştır.⁴⁷ Üsküp'te Muhyiddin Efendi Vakfı'nın vakfiyesinde İmâm-ı Âzam için "Şultân-ı serîr-i ictihâd ve melikil-mülkil-hidâyet ve'r-reşâd ve pişuvâ-yı kül reh-nümâ-yı sübül"⁴⁸ ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadelerle onun içtihat saltanatının sultanı, hidayet ve doğru yolu bulmada söz sahibi bir melik, herkesin ittiba ettiği bir imam ve doğru yolu gösteren bir rehber olduğu ifade edilmiştir.

Bazı vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın da dâhil olduğu âlimler için birçok vasıflandırmalar yapılmıştır. Bunları şu şekilde ifade edebiliriz.

- a. Eimme-i kibâr
- b. Eimme-i kirâm
- c. Eimme-i selâse
- ç. Eimme-i dîn
- d. Eimmetü'l-eslâf
- e. Eimme-i Hanefiyye
- f. Eimme-i müctehidin
- g. Eimmetü'l-eşrâf

İmâm-ı Âzam'ın da içinde olduğu Hanefî fıkıh âlimleri için Üsküp'te Güherçile Emîni İbrahim Bey Vakfı'nın vakfiyesinde "eimme-i kibâr" yani büyük imamlar/âlimler,⁴⁹ Manastır'da Hacı Halil Ağa bin Hacı Mustafa Vakfı'nın⁵⁰ ve Üsküp'te Abdullah bin Hüseyin Vakfı'nın vakfiyesinde "eimme-i kirâm" yani değerli imamlar,⁵¹ Manastır'da Hasan Ağa Vakfı,⁵² Debre'de Hatib Ağa bin İbrahim Vakfı,⁵³ Üsküp'teki Bayram bin Zeynel Vakfı,⁵⁴ Osman bin Latif Vakfı⁵⁵ ve Nureddin bin Osman Vakfı'nın⁵⁶ vakfiyelerinde "eimme-i selâse" yani Hanefî

⁴⁷ VGMA, Defter 989/170/127.

⁴⁸ VGMA, Defter 990/3/3.

⁴⁹ VGMA, Defter 630/1338/816.

⁵⁰ VGMA, Defter 987/94/22.

⁵¹ VGMA, Defter 603/179/302.

⁵² VGMA, Defter 652-2/615/653.

⁵³ VGMA, Defter 604/146/197.

⁵⁴ VGMA, Defter 601/155/199.

⁵⁵ VGMA, Defter 991/33/37.

⁵⁶ VGMA, Defter 991/45/57.

mezhebinin üç büyük imamı, Kalkandelen’de İlyas Ağa bin İsmail⁵⁷ ve Kamil bin Zeynel ile Üsküp’te Memiş bin Osman ve Faruk bin Bahaeddin gibi birçok vakfın vakfiyesinde “eimme-i dîn” yani din imamları,⁵⁸ Üsküp’te Ahmed Ağa bin Hacı Hasan Vakfı, Mehmed Ali Bey Vakfı, Ramiz Bey bin Hasan Vakfı,⁵⁹ Mehmed Faik Paşa Vakfı ve Sabri Efendi Vakfı’nın vakfiyesinde “eimmetü’l-eslâf” yani daha önceki imamlar,⁶⁰ Üsküp’te Kaçanikli Mehmed Paşa Vakfı’nın vakfiyesinde “eimme-i Hanefiyye” yani Hanefi mezhebinin önde gelen imamları/âlimleri,⁶¹ Gostivar’da Emin Ağa bin Seydullah Vakfı,⁶² Üsküp’te Abdalbaki Efendi Vakfı, Şafî’izâde Seyyid Sadi Efendi Vakfı ve Ayşe Hatun ibneti Sağır Mehmed Bey Vakfı’nın vakfiyesinde “eimme-i müçtehidin” yani müçtehid imamlar tabiri ve “eimmetü’l-eşrâf” yani şerefli/değerli imamlar vasfı kullanılmıştır.⁶³

Özetle vakfiyelerde İmâm-ı Âzam hakkında onun, Hanefi mezhebinin önde gelen üç büyük imamından birisi olduğu, selef âlimleri arasında yer aldığı, hidayeti ve doğru yolu bulmada insanlara imamlık ve rehberlik ettiği, herkesin bu konuda kendisine uyduğu gibi hususlar ön plana çıkartılmıştır. Bunun yanı sıra İmâm-ı Âzam, kadim, civanmert, önde gelen, şerefli, değerli ve büyük bir İslâm âlimi olarak tavsif edilmiş, içtihat konusunda üstün bir makamda bulunduğu ve kendisinin ümmetin yolunu aydınlatan bir kandil olduğu hususu vurgulanmıştır. İsmi hayır, hürmet ve tazimle anılmış ve kendisine dualar edilmiştir. İmâm-ı Âzam ile ilgili bu tasavvurun Bektaşî tekkelerinde de olduğu tespit edilmiştir.

2. Vakfiyelerde İmâm-ı Âzam’a ve Onun Görüşlerine Yer Verilmesinin Nedeni

Osmanlı arşivinde bulunan birçok vakfiyede İmâm-ı Âzam ve onun fetvalarına yer verildiği görülmektedir. Bunun ana nedeni ise vakıftan rücû davası konusuyla ilgilidir. Rücû kelimesi aslen Arapça

⁵⁷ VGMA, Defter 989/226/179.

⁵⁸ VGMA, Defter 989/164/122; VGMA, Defter 989/165/123; VGMA, Defter 988/278/177.

⁵⁹ VGMA, Defter 991/58/75.

⁶⁰ VGMA, Defter 607/44/65; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 988/237/144; VGMA, Defter 989/180/137.

⁶¹ VGMA, Defter 633/21/11.

⁶² VGMA, Defter 990/156/154.

⁶³ VGMA, Defter 988/286/184; VGMA, Defter 987/274/95; VGMA, Defter 989/185/141.

olup geri “dönmek, vazgeçmek” anlamına gelmektedir.⁶⁴ Vakıftan rücû davası ise vâkıfın vakfından geri dönme, vazgeçmek ve vakfını iptal etmek amacıyla meclis-i şer'ide hâkimin/kadının bazen de vakfiye kâtibinin huzurunda vakfın mütevellisine karşı açtığı davaya denmektedir. Birçok vakfiyede vakıftan rücû davasının yer aldığı görülmektedir. Bu davadan bahsedilen kısım genellikle vakfiyenin son bölümünde ve özet olarak bulunmaktadır.⁶⁵

Rücû davasının içeriğinde vâkıfın vakfından geri dönme amacıyla getirdiği çeşitli delillerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu delillerin başında İmâm-ı Âzam'ın vakıfla ilgili görüşleri/içtihatları vardır. Bu yüzden rücû davalarının olduğu vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'a ve onun içtihatlarına da yer verildiği görülür. Vâkıf, İmâm-ı Âzam'ın görüşlerine dayanarak ortaya koyduğu delillerle vakfının sahih olmadığını veya sahih olsa da lâzım yani hukuki olarak bağlayıcı olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Vâkıf, vakfının lâzım/bağlayıcı olmadığını ispatlamak suretiyle vakfından rücû etme hakkına sahip olduğunu ve bu hakkını da kullanarak vakfından rücû etmek istediğini ifade etmiştir. Vâkıfın bu delilleri karşısında vakfın mütevellisi ise genellikle İmâm-ı Âzam'ın görüşlerinin karşısında yer alan Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerini savunmuş, vakfın sahih ve lâzım olduğunu ifade etmiş ve vakıftan rücûun olamayacağını ispatlamaya ve delillendirmeye çalışmıştır. Her iki tarafın delillerini dinleyen ve hüküm verme yetkisine sahip olan hâkim veya kadı, konuyla ilgili son kararını vermiştir. Bu kararını da vakfiyenin sonunda ifade etmiştir. İncelenen vakfiyelerde bu kararın tamamının vakıftan rücû etme yönünde deliller sunan vâkıfın aleyhinde olduğu görülmüştür. Hâkim, vakfın sahih ve lâzım olduğuna ve vakıftan rücûun mümkün olamayacağına karar vermiş ve bu kararını vakfiyenin sonuna eklemiştir.⁶⁶ Bu arada zihinlere vâkıfın, vakıf eseri/eserleri inşa etmişken, menkul ve gayrimenkulünü bu vakfı için tahsis etmişken, çeşitli şartlarını vakfiyesine yazdırmışken yani vakıf

⁶⁴ Mevlüt Sarı, *El-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1984), 580.

⁶⁵ VGMA, Defter 607/44/65; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 988/237/144; VGMA, Defter 991/45/57.

⁶⁶ VGMA, Defter 988/286/184; VGMA, Defter 991/45/57; VGMA, Defter 989/226/179; VGMA, Defter 989/164/122; VGMA, Defter 989/165/123; VGMA, Defter 988/278/177; VGMA, Defter 991/58/75; VGMA, Defter 607/44/65; VGMA, Defter 988/142/56; VGMA, Defter 988/237/144; VGMA, Defter 989/180/137; VGMA, Defter 633/21/11.

için tüm hazırlıkları yapmış ve vakfını daha yeni kurmuşken vakfını iptal etmek amacıyla neden rücû davası açtığı konusu gelmektedir.

Rücû davaları incelendiğinde aslında bu tür davaların, vâkıf tarafından sonucu aleyhine olacak şekilde bile bile açılan, fikri planda farazi bir murafaa (yargılama)/mizansen ve kurgusal, ancak hukuki açıdan bağlayıcı olan davalar olduğu anlaşılmıştır. Aslında vâkıf, daha sonradan gerek kendisi gerekse mirasçıları tarafından rücû davasının açılmasını önlemek ve bu dava konusunu bir daha gündeme getirmemek amacıyla vakfını kurduğu daha ilk andan itibaren vakfiyesini yazdığı meclis-i şer'ide rücû davası açmış, davayı kaybetmiş, vakfın sahih ve lâzım olduğunu ve rücûun bir daha mümkün olamayacağını içeren hâkimin kararını vakfiyesine yazdırmıştır. Böylece vâkıf vakfını daha da sağlamlaştırmış ve ebedî kılmıştır. Vâkıf böylece sonradan vakıf yaptığı için pişman olup da vakfından geri dönmek isterse böyle bir yolu kendisine ilk başta kapatmıştır. Kendisinden sonra mirasçıları dâhil olmak üzere hiçbir kimsenin vakfını iptal etmek için herhangi bir teşebbüste bulunmasını daha ilk andan itibaren engellemiştir.⁶⁷

3. Vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın Görüşleri ve Fetvaları

3.1. Vakfın Tanımı İle İlgili Görüşü

İmâm-ı Âzam'a göre vakıf, mülk olan bir malı başkasına temlikten hapsedmek/alıkoymak demektir.⁶⁸ İmâm-ı Âzam, "وقف" (vakf) kelimesini özellikle "حبس" (habs: alıkoymak/tutmak) manasında kullanmış ve değerlendirmiştir. Konuyla ilgili vakfiyelere bakıldığında vâkıfların vakf kelimesini İmâm-ı Âzam'ın tanımlamasına uygun olarak habs manasında kullanmaya özen gösterdikleri tespit edilmiştir. Örneğin Köprülü'de ashâb-ı hayrâttan Şaban Ağa, sahip olduğu bir bab (bölüm) fırını vakfederken vakıf kelimesini İmâm-ı Âzam'ın görüşüne uygun olarak habs manasında kullandığını 27 Zilkade 1324/12 Ocak 1907 tarihli vakfiyesinde şöyle ifade etmiştir. "Bir bâb fırınımı ḥasbeten lillahi'l-'azîm ve ṭaleben li-merzâtillâhi'l-kerîm vakf-ı şâhih-i müebbed ve ḥabs-i şarîh-i muḥalled vakf ve ḥabs edüb."⁶⁹ Şaban Ağa habs kelimesini "ebedî

⁶⁷ Telli, "Osmanlı Döneminde Üsküp Vakfiyelerinde Görülen Vakıftan Rücû' Davaları ve Fikhi Meseleler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/55 (2018), 1043-1058.

⁶⁸ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 12/27.

⁶⁹ VGMA, Defter 990/91/77.

ve açık bir alikoymayla vakfettim” manasındaki “habs-i şarîh-i muhalled” terkihiyle kullanmıştır. Vakıf manasındaki habs kelimesi bazı vakfiyelerde farklı terkiplerle de kullanılmıştır. Örneğin Kratova’da Ahmed Naib Efendi bin Mustafa, 1 Rebiü'l-evvel 1277/17 Eylül 1860 tarihli vakfiyesinde habs kelimesini “habs-i şarîh-i meriyyi” terkihiyle kullanmış ve mevkûfunu hükmü geçen makbul ve açık bir alikoymayla vakfettiğini beyan etmiştir.⁷⁰

Makedonya vakfiyelerinin hemen hemen hepsinde “vakf” kelimesinin İmâm-ı Âzam’ın görüşüne uygun olarak “habs” manasında kullanıldığı tespit edilmiştir.⁷¹

3.2. Vakfın Sıhhati ve Lüzûmu İle İlgili Görüşü

Vakfın sıhhati, vakfın sahih olması anlamına gelir. Eğer vakfeden bir kişi başkasının değil de kendi şahsi malından vakıfta bulunuyorsa buna sahih vakıf denilmektedir. Böyle bir durumda vakfedilen malın/arazinin mülkiyeti vâkıfın elinden çıkar ve vakfa devredilmiş olur. Böylece vakfın sıhhati gerçekleşmiş olur. Vakfın lüzûmu ise vakfın hukuki olarak bağlayıcı hale gelmesi demektir. Eğer vakıf, lâzım yani hukuken bağlayıcı olursa bu durumda bu vakfın feshi mümkün olmamaktadır. Osmanlı tatbikatında vakfın sıhhati ve lüzûmu denince bu bilgiler akla gelir.⁷² Ancak İmâm-ı Âzam vakfın sıhhati ve lüzûmu konusunda daha farklı bir yaklaşım sergilemektedir.⁷³ Bu hususta İmâm-ı Âzam “Hâkim karar vermedikçe veya vakfeden, vakfı kendi ölümüne bağlamadıkça onun vakıf malı üzerindeki mülkiyet hakkı ortadan

⁷⁰ VGMA, Defter 990/77/65.

⁷¹ VGMA, Defter 990/91/77; VGMA, Defter 597/81/47; VGMA, Defter 600/262/328; VGMA, Defter 605/137/194; VGMA, Defter 604/146/197; VGMA, Defter 582-2/373/280; VGMA, Defter 989/167/126; VGMA, Defter 604/145/196; VGMA, Defter 989/122/86; VGMA, Defter 989/174/132; VGMA, Defter 991/24/26; VGMA, Defter 989/244/190; VGMA, Defter 609/253/305; VGMA, Defter 601/157/204.

⁷² Telli, *Osmanlı Dönemi Üsküp Vakıfları*, 19, 21.

⁷³ İmâm-ı Âzam’ın (Numan b. Sabit’in) vakıf tesciliyle ilgili görüşleri için bk. Ömer Hilmi Efendi (Karinabâdizâde) (ö. 1307/1889), *İthâfî'l-Ahlâf Fî Ahkâmi'l-Evkâf*, (İstanbul: Matbayı Amire, 1307), m. 4; Eminefendizâde Küçük Ali Haydar Efendi (ö. 1935), *Tertîbu's-Sünûf fî Ahkâmi'l-Vukûf*, (Dersaadet: 1339-1340/1920-1921), md. 3-4; Yasin Yılmaz, *Örfizâde Vakfı*, (Ankara: Semih Ofset, 2012), 53.

kalkmaz” demektedir.⁷⁴ Yani İmâm-ı Âzam’a göre vakıf sahih olsa da hâkim karar vermedikçe lâzım (hukuken geçerli) olmamıştır. Eğer bir vakıf, lâzım değilse o vakıftan dönmek de meşrû ve câizdir. İmâm-ı Âzam’ın bu konudaki fetvası Makedonya vakfiyelerinde birkaç formda gündeme getirilmiştir. Bu formlar şunlardır:

- “İmâm-ı A’zam radîyallahu ‘anhu mezhebince lâzım değil”⁷⁵

- “Hâzreti İmâm-ı A’zam ve müctehid-i akdem ‘inde şâhîh lâkin ğayri lâzım olmağın”⁷⁶

- “İmâm-ı A’zam müşârun ileyh katında sıhhat lüzûmu müstelzim olmadığı”⁷⁷

- “İmâm Ebû Hanîfe nazarında şihhat, müstelzim-i lüzûm değildir”⁷⁸

- “Kavl-i muhtâr üzere şihhati lüzûmünü müstelzim olmadığından”⁷⁹

Tüm bu formalarda ifade edilmek istenen mana şudur: İmâm-ı Âzam’ın fetvasına göre vakıf sahihtir ancak sahih olması lâzım (hukuken bağlayıcı) olmasını gerekli kılmaz.

Makedonya vakfiyelerinde farklı form ve ifadelerle dile getirilen İmâm-ı Âzam’ın bu konudaki fetvasını “vakfın sıhhati lüzûmünü müstelzim kılmaz” (yani vakfın sahih olması lâzım olmasını gerekli kılmaz) şeklinde tek bir cümlede özetlemek ve formüle etmek mümkündür. Bu fetva aynı zamanda vakfın geçerli olması için vâkıfın “Ben vakfettim” demesinin yeterli olmadığı ve vakıftan rücûun mümkün ve câiz olduğu manalarını da içermektedir.

Makedonya coğrafyasında farklı yüzyıllarda kurulan vakıflara ait vakfiyelerde vakfın sıhhati ve lüzûmu konusunun nasıl ele alındığını birkaç örnekle incelemek istiyoruz.

16. yüzyılın başlarında Sultan II. Bayezid Han dönemi vezirlerinden olan ve Üsküp’ün en önemli vakıf kurucularından biri

⁷⁴ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâyetü şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, thk. Muhammed Adnân Dervîş (Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm, ts.), 3/5.

⁷⁵ VGMA, Defter 629/423/333.

⁷⁶ VGMA, Defter 630/1338/816.

⁷⁷ VGMA, Defter 988/286/184.

⁷⁸ VGMA, Defter 991/45/57.

⁷⁹ VGMA, Defter 597/89/59.

olan Gazi Yahya Paşa bin Abdulhay, Üsküp'te cami, imaret, hamam, muallimhane, tabhane, imarethane gibi birçok vakıf eserini inşa ettirmiş ve bu eserlerde hizmetlerin devam etmesi için Üsküp, Sofya, Filibe, Niğbolu, İstanbul vb. yerlerde 20 civarında değirmeni, 70'den fazla evi, 400'den fazla dükkânı, pek çok sayıda bağ, bahçe, arsa ve çeşmeyi vakfetmiştir.⁸⁰ Yahya Paşa, Receb 912/Kasım 1506 tarihli vakfiyesinde meclis-i şer'ide müvekkili Usul Çelebi bin Yusuf vasıtasıyla vakfının sahih olduğunu ancak İmâm-ı Âzam katında bu sıhhatin lüzûmu gerekli kılmadığını ifade ederek vakfından rücû etmek istediğini belirtir. Vakfın mütevellisi: "İmâm Ebî Yûsuf kavli üzere mücerred vakfettim demekle vakf lâzım olub rücû' şahiî olmaz ve tağyiri daîi kâbil olmaz" diyerek bu durumu reddeder. Hâkim de Ebu Yusuf'un fetvasına göre amel ederek vakfın sahih ve lâzım olduğuna karar verir. Verdiği karardan sonra hiç kimsenin vakıfta, tebdil, tağyir ve iptal yetkisine sahip olamayacağını belirtir. Vakfı iptal ve tağyir edenlerin Cenab-ı Hak katında büyük bir vebali ve günahı yükleneceklerini, elim bir azaba duçar olacaklarını ve bu kimselerin dünyada zalimlerden sayılacağını söyler. Buna mukabil vakfın ibkâsı ve ihyası için çalışanların dünyada ihsan sahiplerinden sayılacağını, ahirette ecir ve mükâfata nail olacaklarını, hiçbir Müslümanın vakfın harabına ve yok olmasına sebep olamayacağını ve hilaf-ı şer'ide tasarrufta bulanamayacağını ifade eder. Hâkim bu ifadeleriyle vakfı yok ve iptal etmeye çalışanların karşısında olduğunu ve buna asla müsaade etmeyeceğini açıkça beyan eder. Böylece bu davada hâkim İmâm-ı Âzam'ın fetvasına göre değil Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvalarına göre amel ettiğini açıkça göstermiş olur.⁸¹

18. yüzyılın başlarında Abdülbaki Efendi adlı bir hayır sahibi Üsküp'te bir eczâhane (cüz okunan yer) yaptırmış ve burası için dükkânlar, değirmenler ve bahçeler vakfetmiştir. Abdülbaki Efendi'nin 20 Zilkade 1128/5 Kasım 1716 tarihli vakfiyesinin son kısmında vakfın sıhhati ve lüzûmu konusuna yer verilmiştir. Abdülbaki Efendi, vakfını tescil ettirmek için geldiği meclis-i şer'ide; "İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı efham re'y-i şeriflerinde sıhhat lüzûmu müstelzim olmamağla arsa-i mevķûfe-i mezbûre üzerinde olan ebniyye-i mezkûranın vakfiyyetinden

⁸⁰ Telli, *Osmanlı Dönemi Üsküp Vakıfları*, 119-121.

⁸¹ VGMA, Defter 629/423/333.

tekrar rucû' eyledim."⁸² diyerek vakfından rucû etmek/geri dönmek istediğini ifade eder. Ancak vakfın mütevellisi;

"İmâm-ı A'zam müşârun ileyh katında sıhhat lüzümü müstelzim olmadığı mu'karrara lakin İmâm Ebû Yûsuf Hâzretleri mezheb-i şeriflerinde vâkıf mücerred vakaftu demekle ve İmâm Muhammed Hâzretleri katında teslim ile'l-mütevelli ve zikr-i te'bid ile vakf lâzım olmağla"⁸³

diyerek İmâm-ı Âzam'ın bu fetvasının uygulanamayacağını dile getirir. Bu konuda Ebû Yûsuf'a göre "vakfettim" dedikten sonra ve İmâm Muhammed'e göre vakfedilen mal müteveliye teslim edildikten ve "ebedî olarak vakfettim" ifadesi kullanıldıktan sonra vakfın hukuken geçerli olacağını beyan ederek vakfın lüzûmuna hükmedilmesini talep eder. Kadı da vakfın devamını daha evla görerek vakfın sahih ve lâzım olduğuna karar verir. Böylece vakfiyede dile getirilen İmâm-ı Âzam'ın fetvası ile değil Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvalarına göre karar verilir ve bu şekilde amel edilir.⁸⁴

19. yüzyılın sonlarında Kratova'dan Emine Hanım binti Hacı Ali Bey, Dimonçe köyünde sahip olduğu değirmenini Allah için vakfeder ve bu değirmenden elde edilen geliri Kratova'daki Sultan Murad Camii'nde hitâbet ve müezzinlik cihetini yürüten zatların maaşı için tahsis eder. 7 Şaban 1316/21 Aralık 1898 tarihli vakfiyesinde Emine Hanım:

"vakf-ı akâr İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı e'şam Ebû Hanîfeti'l-Kûfi Hâzretleri 'ind-i âlilerinde şahîh olub lakin kavlı muhtâr üzere sıhhati lüzümünü müstelzim olmadığından vakf gayr-i lâzım menzile-i âriyette olduğuna nazâran vakf-ı mezkûrdan rucû muvâfık-ı şer-i şerif olmağla"⁸⁵

diyerek vakf-ı akârının İmâm-ı Âzam nazarında sahih olduğunu ancak kavlı muhtara göre bu sıhhatin lüzûmunu gerekli kılmadığını, bundan dolayı da vakfının lâzım yani hukuken geçerli olmadığını ve vakfından geri dönmesinin şer-i şerife uygun olduğunu ifade eder ve vakfından rucû etmek istediğini beyan eder. Vakfın mütevellisi bu konuda İmâm Ebû Yûsuf'un mücerred olarak vakfettim denildikten sonra vakfın sahih olduğunu ve İmâm Muhammed'in mevkufun müteveliye teslim edildikten sonra vakfın lâzım olduğunu ifade eden

⁸² VGMA, Defter 988/286/184.

⁸³ VGMA, Defter 988/286/184.

⁸⁴ VGMA, Defter 988/286/184.

⁸⁵ VGM, Defter 597/89/59.

fetvalarını delil göstererek itiraz eder. Tarafların delillerini dinleyen hâkim, hayrı iptal etmekten çekinerek ve selef âlimleri arasında câri (genel geçerli) olan hükme ittiba ederek vakfın sahih ve lâzım olduğuna karar verir. Böylece hâkim, İmâm-ı Âzam'ın fetvasına göre değil Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerine göre amel eder.⁸⁶

20. yüzyılın başlarında Üsküp'ün Barova köyü ahalisinden olan Nureddin bin Osman bin Yusuf, sahip olduğu 13 Osmanî altını vakfederek bir vakıf kurar. Vâkıf, 22 Şevvâl 1329/16 Ekim 1911 tarihli vakfiyesinde "İmâm Ebû Hanîfe nazarında sıhhat, müstelzim-i lüzüm değildir" diyerek vakfından rücû etmek ister. Nureddin'in meclis-i şer'ideki bu ifadesine karşı vakfın müteveli "Ebû Yûsuf'a ve İmâm Muhammed'e göre sıhhat lüzûmden gayr-i mufâriktir" diyerek karşı çıkar. Yani vakfın sıhhati ve lüzûmu ayrı ayrı düşünülemez, bu ikisi birbirinden ayrı tutulamaz, vakıf sahih olduğunda aynı anda lâzım da olur diyerek rücûa engel olmaya çalışır. Tarafları dinleyen kadı, "mütevelli-i merķûmün takrîr-i meşrûhu vâkı'a muṭâbık ve nefsü'l-emre muvâfıktır" diyerek mütevellinin lehinde karar verir ve vakfın sahih ve lâzım olduğuna hükmeder. Böylece kadı, bu kararıyla İmâm-ı Âzam'a göre değil Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in görüşlerine göre amel eder.⁸⁷

Üsküp'te Murat Paşa Camii, İbni Muhtesib Camii ve Murana Köyü Camii'nin ihtiyaçları ve görevlilerinin maaşlarının karşılanması için sahip olduğu 3 dükkânını ve 2 bab odasını vakfeden Şafizade Seyyid Sadi Efendi'nin Rebiü'l-evvel 1131/Ocak 1719 tarihli vakfiyesi,⁸⁸ yine Üsküp'ün Rifâî Tarikatı şeyhlerinden olup Üsküp'te Hatuncuklar Mahallesi'nde bir tekke bina ederek bir vakıf kuran Şeyh Mehmed Efendi'nin 13 Cemâziye'l-ahir 1233/20 Nisan 1818 tarihli vakfiyesi⁸⁹ ve Gostivar'da Halvetî tarikatı şeyhlerinden Şeyh Nuh Efendi Vakfı'nın 11 Zilkade 1219/11 Şubat 1805 tarihli vakfiyesi⁹⁰ gibi birçok vakfiyede İmâm-ı Âzam'a dayandırılan ve "vakfın sıhhati lüzûmünü müstelzim kılmaz" şeklinde formüle edilen fetvası sık sık gündeme getirilmiştir. Vâkıflar, İmâm-ı Âzam'ın bu görüşünü delil getirerek vakıftan rücû

⁸⁶ VGMA, Defter 597/89/59.

⁸⁷ VGMA, Defter 991/45/57.

⁸⁸ VGMA, Defter 989/185/141.

⁸⁹ VGMA, Defter 631/25/10.

⁹⁰ VGMA, Defter 629/736/489.

etmek istemişlerdir. Mütevelliler ise Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvalarını delil göstererek buna itiraz etmişlerdir. Kadı ise fukahaya ihtilaf etmemek ve hayra engel olmamak gayesiyle vakfın sahih ve lâzım olduğuna karar vermiş ve kararını da vakfiyelere kaydetmiştir.

Vakfın sıhhati ve lüzumu konusundan bahseden tüm vakfiyeler incelendiğinde İmâm-ı Âzam'ın fetvasının uygulanmadığı görülmektedir. Aslında bu fetvanın uygulanmaması zahiri anlamdadır. Rücû davasında vâkıfın esas gayesi vakıftan dönmek değil vakfı sağlamlaştırmak ve ebedî kılmak olduğundan İmâm-ı Âzam'ın uygulanmıyor gibi görünen fetvalarının aslında vakfı sağlamlaştırma ve ebedî kılma adına bir aracı olarak gündeme getirildiği ve vakfiyelerde bu maksatlarla yer verildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı vakıf tatbikatında İmâm-ı Âzam'ın vakfın sıhhati ve lüzumu konusundaki fetvasının, vakfın te'bidi (ebedîliği) ve teşyidi (sağlamlaştırılması) açısından çok önemli pozitif bir rol üstlendiği görülmektedir.

3.3. Vakf-ı Akârla İlgili Görüşü

Bina, arazi, bağ, bahçe, tarla, dükkân ve ev gibi nakli mümkün olmayan mala akar denir.⁹¹ Gayrimenkul olarak da adlandırılan akar, kira veya gelir getiren maldır. Vakf-ı akâr (akarât-ı mevkûfe) ise vakfa gelir getiren gayrimenkule denir. Cami, medrese, tekke, zaviye, imarethane gibi müessesât-ı hayriyye kabilinden vakıf eserlerinin tamir, genişletme, yeniden inşa etme gibi ihyası, vakıf hizmetlerinin ayakta kalması ve idamesi ve vakıf görevlilerinin maaşlarının karşılanması vakf-ı akârlar sayesinde gerçekleşir.⁹² Bu yönüyle vakf-ı akârlar vakıflar ve vakıf hizmetleri açısından oldukça önemlidir. Vakf-ı akârın mülkiyetinin kime ait olduğu ve vakfın lüzumu açısından ne gibi bir konumda bulunduğu konusunda âlimler arasında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Osmanlı dönemi vakfiyelerine bakıldığında vakf-ı akârla ilgili İmâm-ı Âzam, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvalarına yer verildiği görülür.

İmâm-ı Âzam'a göre vakıf, bir malı (aynı) vâkıfın mülkünde olmak kaydıyla menfaatini tasadduk etmek anlamına gelmektedir. Buna göre vakfeden kişi mevkûfu kendi mülkünde tutmakta, mevkûfun

⁹¹ Ali Şafak, "Akar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/221.

⁹² Vakıflar Genel Müdürlüğü, "Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü", (Erişim 03 Temmuz 2020).

menfaatini ise başkasının kullanımına tahsis ve tasadduk etmektedir. Bir malın mülkünü değil de sadece menfaatini tasadduk etmek ise ödünç vermeye benzerdir. Şurası da var ki menfaat ise ma'dumdur yani belirsizdir. Belirsiz bir şeyin tasadduku ise sahih değildir. Bu yüzden vakıf aslen caiz olmayan bir durumdur. Buna mukabil İmâm-ı Âzam vakfı caiz görür. Ancak vakfın ödünç vermeye benzediğini ve lâzım yani bağlayıcı olmadığını ifade eder. Bu durumda İmâm-ı Âzam'a göre vakıf bağlayıcı olmadığı için vakıftan dönmek câizdir. Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'e göre ise vâkıf, vakfettiği malı kendi mülkünde değil Allah'ın mülkünde olmak kaydıyla o malın menfaatini tasadduk etmektedir. Böylece vâkıf, bir malı vakfettiği zaman o malı kendi mülkünden çıkarmış olur. Bu durumda vakıf da lâzım (bağlayıcı) olur ve vakıftan rücû etmek de caiz değildir.⁹³

İmâm-ı Âzam'ın vakf-ı akârın caiz olduğu ancak ödünç konumunda bulunduğu ve bu yüzden vakfın bağlayıcı olmadığı konusundaki görüşü birçok vakfiyede de gündeme getirilmiştir. Onun bu konudaki görüşü Makedonya vakfiyelerinde birçok formda ele alınmıştır. Bu formlar şunlardır;

- Vakf-ı akâr İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı efham Ebû Hanîfeti'l-Kûfi Hazretleri 'inde menzile-i 'âriyette olmağla rücû'u meşrû"⁹⁴

- "Vakf-ı akâr muhtârü'l-eimmeti aḥbâr olan İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı aḳdem sirâcü'l-ümmeti kâşifü'l-gammi hazretleri 'inde şahîḥ lakin menzile-i 'âriyette olub şeref-i lüzümü müstelzim olmamağla vakf-ı mezbûrdan rucû' caiz"⁹⁵

- "Vakf-ı akâr İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı efham sirâcü'l-milleti ve'd-dîn Ebû Hanîfeti'l-Kûfi Hazretleri 'inde şahîḥ ise de lakin menzile-i 'âriyette olub sıḥḥat lüzümü müstelzim olmamağla benim için şer'an bâb-ı rücû'u meftûḥdur"⁹⁶

Vakf-ı akâr konusundaki tüm bu formlarda ifade edilmek istenen mana özetle şudur: İmâm-ı Âzam'a göre vakf-ı akâr ödünç

⁹³ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/15; Esad Muhammed Said es-Sâğircî, *Delilleriyle Hanefî Fıkhı*, çev. Halil Aldemir vd. (İstanbul: Karmca&Polen Yayınları, 2009), 995; Celal Yeniçeri, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı, Malî ve İktisadî Görüşleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 270.

⁹⁴ VGMA, Defter 989/234/185; VGMA, Defter 991/58/75.

⁹⁵ VGMA, Defter 583/146/129.

⁹⁶ VGMA, Defter 988/237/144.

hükmündedir. Bundan dolayı vakıf, lâzım değildir. Yani hukuken bağlayıcı değildir. Bu yüzden de vakıftan rücû etmek caizdir.

Makedonya vakfiyelerinde farklı formlarda ifade edilen İmâm-ı Âzam'ın bu konudaki fetvasını "Vakf-ı 'aķâr İmâm-ı A'zam 'inde menzile-i 'ariyette olmağla rücû'u meşrû'dur" (yani İmâm-ı Âzam'a göre ödünç konumunda olduğundan vakf-ı akârdan dönmek caizdir) şeklinde tek bir cümlede özetlemek ve formüle etmek mümkündür.

Makedonya'da kurulan vakıflara ait vakfiyelerde vakf-ı akâr konusunun nasıl ele alındığını birkaç örnekle incelemek istiyoruz.

18. yüzyılın ortalarında Doyran'da Hatice Hatun binti Hacı Ahmed bir vakıf kurar. Hatice Hatun, Doyran'ın yakınında Derebaş mevkiinde sahip olduğu arsasını, bahçesini ve bir bab değirmenini Allah için vakfeder. 28 Muharrem 1174/9 Eylül 1760 tarihli vakfiyesinde mevkûfun kirasından elde edilen gelirin Doyran'da Mesih Bey mahallesinde bulunan Şeyh Yahya Efendi'nin bina eylediği Hangah'ın şeyhi Mehmed Efendi'ye meşrûta olmasını, değirmenin mezkûr şeyh tarafından idare olunmasını, ramazan aylarında Mesih Bey Mahallesi Mescidi'ndeki cemaate iftar verilmesini şart koşar. Hatice Hatun;

"Vakf-ı 'aķâr İmâm-ı A'zam eşham Hâzretleri katında gayr-i şahiş olduğuna binaen müvekkilem mezbûra taraf-ı vifâqdan semt-i řikâķa şarf-ı 'inân edüb 'aķâr-ı mezbûrun vakfiyetinden rücû vekâlen ve led-i mülkiyete idhâl murâd etmekle reddiyle bi'l-vekâle hüküm taleb ederim."⁹⁷

diyerek vakf-ı akârının İmâm-ı Âzam katında gayr-i sahih olduğunu ve vakfından rücû etmek istediğini beyan eder. Vakfın mütevellisi ise İmâm-ı Âzam katında durumun öyle olduğunu ancak İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in içtihatlarına göre vâkıf "vakfettim" demesiyle ve mevkûfu mütevelliyeye teslim etmesiyle vakfın sahih ve lâzım olduğunu beyan eder. Hâkim Efendi, vakfın ezeli ve uhrevi olduğuna itibar ederek ve en faydalı olan kavli esas alarak Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvalarına göre amel eder ve vakfın sahih ve lâzım olduğuna karar verir.⁹⁸

19. yüzyılın ortalarında Manastır'da bir Rifâî dergâhı yaptıran ve bu dergâh için birçok akarını vakfeden Seyyid Mehmed Nazmi Efendi, 9 Şevval 1278/9 Nisan 1862 tarihli vakfiyesinde;

⁹⁷ VGMA, Defter 609/253/305.

⁹⁸ VGMA, Defter 609/253/305.

“vakf-ı ‘akâr muhtârü’l-eimmeti aḥbâr olan İmâm-ı A’zam ve hümâm-ı aḳdem sirâcü’l-ümmeti kâşifü’l-gammi ḥazretleri ‘indeinde şahîḥ lakin menzile-i ‘arıyette olub şeref-i lüzümü müstelzim olmamaḡla vakf-ı mezbûrdan rucü’ câiz ve râci’iyy-i meşrû’iyyi ġayr-i mütecâviz olmaḡın kel-evveli mülküne istirdâd ederim.”⁹⁹

diyerek vakf-ı akârının İmâm-ı Âzam nazarında sahih ancak ödünç konumunda olduğunu, bu yüzden vakfının hukuken geçerli olmasının gerekli görülemeyeceğini, vakfından geri dönmesinin câiz ve meşrû olduğunu ve bu şekilde geri dönmenin de vakfı zarara uğratmak anlamına gelmediğini ifade ederek vakfından rucû etmek ve daha önceki gibi vakfettiği malını tekrar kendi mülküne katmak istediğini ifade eder. Vakfın mütevellisi vâkıfın bu sözlerine ve talebine münasip bir üslupla şöyle cevap verir;

“eğerçi ‘inde’l- İmâm-ı A’zam hâl baş ve tafşil olunan minval üzere idüğü cā-yı eşkâl değildir. Lakin ârif-i şamedânî Ebû Yûsuf eş-şehîr bi’l-imâm-i’ṡ-şânî ḥazretleri ‘indeinde vâkıf mücerred “vakfaṡtû” demekle ve İmâm-ı Rabbânî Muhammed bin Ḥasen eş-Şeybânî ‘indeinde teslim-i ile’l-mütevelli ve te’bîd zikriyle vakf lâzım olur.”¹⁰⁰

Yani vakfın mütevellisi, “İmâm-ı Âzam nazarında vakıfla ilgili durum geniş tutulsa da ve açıklanan hususlar üzere olsa da durum böyle dışardan görüldüğü gibi değildir. Zira Ebû Yusuf’a göre vakfeden bir kişi “vakfettim” sözünü kullandıktan sonra ve İmâm Muhammed’e göre mevkûf müteveliye teslim edildikten ve ebedîlik sözü söylendikten sonra vakıf hukuken geçerli olur.” diyerek mevkûfu vâkıfa teslim etmekten kaçınır ve bu şekilde davada vakfın savunuculuğunu yapar. Tarafların bu sözlerini ve delillerini dinleyen kadı efendi, âlimler arasındaki ihtilafı bilerek ve bu konuda gerekeni yaparak vakfın sahih ve lâzım olduğuna hükmeder. Böylece bu davada İmâm-ı Âzam’ın fetvasına göre amel edilmediği görülür.¹⁰¹

20. yüzyılın başlarında Üsküp’te sahip olduğu evini vakfeden ve gelirini Üsküp’teki Faik Paşa Camii’nin müezzinin maaşı için tahsis eden Ayşe Hanım binti Mehmed Efendi, 17 Zilkade 1320/15 Şubat 1903 tarihli vakfiyesinde şöyle der;

⁹⁹ VGMA, Defter 583/146/129.

¹⁰⁰ VGMA, Defter 583/146/129.

¹⁰¹ VGMA, Defter 583/146/129.

“Vakf-ı akar İmâm-ı A'zam ve hümâm-ı e'şam Ebû Hanîfeti'l-Küfi Hazretleri 'inde menzile-i âriyette olmağla rücû'u meşrû... olduğuna binâen vakf-ı mezbûrdan rücû ve menzil-i ma'hdûd-ı mezkûr ke'l-evvel mülkûme istirdâd ederim.”¹⁰²

Ayşe Hanım, bu sözleriyle İmâm-ı Âzam'a göre vakf-ı akârının ödünç konumunda bulunduğunu ve bu yüzden vakfından rücû etme hakkına sahip olduğunu ifade ederek vakfından dönmek istediğini belirtir. Mütevellisi ise vakfın Ebû Yûsuf'un görüşüne göre sahih ve bağlayıcı olduğunu ve bu sebeple vakıftan geri dönmenin mümkün olmadığını ifade eder. Tarafların delillerini dinleyen Kadı, “mubtıl-ı hayr olmakdan hâzer ederek” yani hayrı ortadan kaldırmaktan endişe ederek ve bu konuda selefin genel câri hükmüne uyararak vakfın sıhhat ve lüzûmuna hükmeder. Böylece bu kararda İmâm-ı Âzam'ın değil Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvalarının uygulandığı görülür.¹⁰³

19. ve 20. yüzyılda Makedonya'nın çeşitli şehirlerinde kurulan birçok vakfın vakfiyesinde vakf-ı akârla ilgili konu benzer şekilde ele alınmıştır. Bu vakfiyeleri şöyle sıralayabiliriz;

- **Koçana'da Hasan Bey Vakfı:** Koçana'da yeni bir medrese yaptıran Hasan Bey, mezkûr şehirde sahip olduğu 26 dükkânını ve evini bu medrese için vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 11 Rebiü'l-evvel 1235/28 Aralık 1819).¹⁰⁴

- **Üsküp'te Mehmed Ali Bey bin Hasan Bey Vakfı:** Vâkıf, Hacı Kasım Mahallesi'nde babası tarafından yaptırılan Hacı Hasan Medresesi için sahip olduğu bir bab kovacı dükkânını, Dervişan Mahallesi'ndeki evini ve Güreler köyündeki hanını vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 15 Ramazan 1254 /2 Aralık 1838).¹⁰⁵

- **İştîp'te Veliyuddin Bey bin Ahmed Vakfı:** Vâkıf, İştîp'in Sinan Bey Mahallesi'nde Hotuna (Otinya) nehri kenarında bir arsasını vakfeder ve Nakşibendiye tarikatı halifelerinden Baba Yusuf adlı zât-ı muhteremin medfun olduğu bu arsada bir tekke inşa eder. (Vakfiyenin tarihi: 5 Receb 1291/18 Ağustos 1874).¹⁰⁶

- **Üsküp'te Mehmed Faik Paşa Vakfı:** Üsküp'ün Hamidiyye Mahallesi'nde müceddeden bir câmi-i şerif yaptıran Mehmet Faik Paşa,

¹⁰² VGMA, Defter 989/234/185.

¹⁰³ VGMA, Defter 989/234/185.

¹⁰⁴ VGMA, Defter 989/170-127.

¹⁰⁵ VGMA, Defter 988/142/56.

¹⁰⁶ VGMA, Defter 988/259/162.

bu cami için dört bâb dükkânını vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 11 Şevval 1301/miladi 4 Ağustos 1884).¹⁰⁷

- **Manastır'da Mehmed Faik Paşa Vakfı:** Manastır'da bir cami yaptıran vâkîf, bu cami için sahip olduğu arsasını, bağını, dükkânını ve üç odalı, iki sofalı, avlulu ve bahçeli bir bab evini vakfeder. Mevkûftan elde edilen gelirin Faik Paşa Camii'nin imâmet ve hitâbet cihetleri ile caminin çeşitli masrafları için harcanmasını meşrûta kılar. (Vakfiyenin tarihi: 15 Rebiü'l-ahir 1310/5 Kasım 1892).¹⁰⁸

- **Üsküp'te Ramiz Bey bin Hasan Bey Vakfı:** Hüdaverdi Mahallesi sakinlerinden Ramiz Bey, Üsküp'te Meddah Baba Camii avlusu ve arsası içinde bir bab dükkân yaptırır ve bunu mezkûr cami adına vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 13 Safer 1317/23 Haziran 1899).¹⁰⁹

- **Üsküp'te Atiyye Hanım binti Arslan Vakfı:** Debbağ Şahin Mahallesi Mescidi'nin avlusunda beş odalı bir medrese yaptıran vâkîf bu medrese için bir fırın dükkânı vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 3 Zilhicce 1324/ 18 Ocak 1907).¹¹⁰

- **Üsküp'te Arife Hatun binti Abdulkadri Efendi Vakfı:** Cami-i Atik Mahallesi'nde oturan Arife Hatun, sahip olduğu bir bab evini vakfeder ve bu evinin kirasından elde edilecek gelirin Üsküp'teki Sultan Murad Camii'nin imamına maaş olarak verilmesini şart koşar. (Vakfiyenin tarihi: 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1909).¹¹¹

- **Üsküp'te Belkıs Hanım binti Mahmud Pertev Paşa Vakfı:** Üsküp'te harabe haldeki Elaldı Sultan Tekkesi için yeni bir bina yaptıran Belkıs Hanım, bunu tekkeye vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 22 Muharrem 1328/3 Şubat 1910).¹¹²

- **Üsküp'te Hacı Ahmed Ağa bin Hacı Hasan Ağa Vakfı:** Üsküp'ün Haraççı Salahaddin Mahallesi'nde bir mescit yaptıran Hacı Ahmed Ağa, bu mescit için üç bab dükkânını ve evini vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 22 Rebiü'l-evvel 1328/3 Nisan 1910).¹¹³

¹⁰⁷ VGMA, Defter 988/237/144.

¹⁰⁸ VGMA, Defter 989/63/51.

¹⁰⁹ VGMA, Defter 991/58/75.

¹¹⁰ VGMA, Defter 991/59/76.

¹¹¹ VGMA, Defter 990/53/47.

¹¹² VGMA, Defter 990/74/62.

¹¹³ VGMA, Defter 607/44/65.

- **İştîp'te Timur Ağa Vakfı:** İştîp'in Beşirli köyünden Timur Ağa, sahip olduğu bağını vakfeder ve bağdan elde edilen gelirini köydeki camide hatip olan kişinin maaşı için meşrûta kılar. (Vakfiyenin tarihi: 4 Rebüü'l-evvel 1330/22 Şubat 1912).¹¹⁴

- **Üsküp'te Hafız Sabri Efendi Vakfı:** Hafız Sabri, Üsküp'teki Köse Kadılar Cami-i Şerifi için bir bab dükkânı vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 2 Rebüü'lâhir 1320/9 Temmuz 1902).¹¹⁵

- **Üsküp'te Hüseyin Bey bin Süleyman ve kardeşleri Vakfı:** Üsküp'te sahip oldukları bir bab dükkânı vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 28 Safer 1319/16 Haziran 1909).¹¹⁶

- **Manastır'da Besim Paşa bin Osman Bey Vakfı:** Topçu alayı erkânından mirliya Besim Paşa, Manastır'da bir cami yaptırır ve sahip olduğu üç bab dükkânını bu caminin imâmet ve hitâbet cihetleri ile caminin tamir ve minaresinin kandil masrafları için harcanmasını şart koşar. (Vakfiyenin tarihi: 9 Rebüü'l-ahir 1264/15 Mart 1848).¹¹⁷

- **Doyran'da İbrahim Ağa bin Temur Ağa ve Bekir Efendi bin Salih Vakfı:** Robova köyünden olan bu iki vâkıftan biri 200 kuruş diğeri de 300 kuruş vakfederek müştereken bir vakıf kurarlar. Mevkuf 500 kuruşun istirbâh yoluyla elde edilen gelirini köydeki caminin imam ve hatip vazifelerini yürüten görevlilerin maaşı için tahsis ederler. (Vakfiyenin tarihi: 3 Cemâziye'l-evvel 1322/16 Temmuz 1904).¹¹⁸

- **Debre'de Abdal bin Basri Vakfı:** Rabdişt köyünden Abdal bin Basri sahip olduğu 3000 kuruş kıymetindeki bir bab dükkânını Allah için vakfeder. Dükkânın kirasından elde edilecek gelirin köydeki caminin imam ve hatibin maaşı ve dükkânın tamir ihtiyaçları için harcanmasını şart koşar. (Vakfiyenin tarihi: 17 Rebüü'l-ahir 1330/5 Nisan 1912).¹¹⁹

Vakf-ı akâr konusundan bahseden tüm vakfiyeler incelendiğinde İmâm-ı Âzam'ın değil Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in fetvasının uygulandığı ve durumun 18., 19. ve 20 yüzyılda aynı şekil ve formatta devam ettiği tespit edilmiştir. Aslında İmâm-ı Âzam'ın fetvasının

¹¹⁴ VGMA, Defter 604/138/183

¹¹⁵ VGMA, Defter 989/180/137.

¹¹⁶ VGMA, Defter 990/48/39.

¹¹⁷ VGMA, Defter 987/199/63.

¹¹⁸ VGMA, Defter 989/244/190.

¹¹⁹ VGMA, Defter 604/146/197.

uygulanmaması yine zahiri anlamdadır. İmâm-ı Âzam'ın vakf-ı akârla ilgili fetvasının vâkıf tarafından bir aracı olarak kullanıldığı ve vâkıfın bundaki esas amacının vakfını ebedî kılmak ve sağlamlaştırmak olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla İmâm-ı Âzam'ın bu konudaki fetvasının vakfın te'bidi (ebedîliği) ve teşyidi (sağlamlaştırılması) açısından Osmanlı vakıf tatbikatında çok önemli bir rol üstlendiği tespit edilmiştir.

3.4. Vakf-ı Menkul İle İlgili Görüşü

İmâm-ı Âzam menkulün yani taşınabilen ve değiştirilebilen malın vakfını mutlak manada câiz görmez. Ebû Yûsuf taşınmaz malın içindeki hayvanların ve köle çobanların vakfedilmesine, İmâm Muhammed ise at ve silah gibi menkulün vakfedilmesine cevaz verir.¹²⁰ İmâm-ı Âzam'ın menkulün vakfının caiz olmadığı konusundaki fetvası vakfiyelerde de dile getirilmiştir.

Üsküp'ün Kavundere köyü ahalisinden Abdullah bin Hüseyin, köyde sahip olduğu dört dönüm bağını ve bu bağdaki ağaçları köydeki camii için vakfeder ve mevkûfunu mütevelliyeye teslim eder. Üsküp Hükümet Konağı'nda mahkeme-i şer'iyeye mahsus odada ma' kud meclis-i şerî'de 5 Muharrem 1324/1 Mart 1906 tarihli vakfiyesini kaydettiren Abdullah bin Hüseyin hâkimin önünde vakfın mütevellisi ile davalaşır. Abdullah, vakfettiği bağdaki ağaçların menkul hükmünde olduğunu, menkulün vakfının ise caiz ve sahih olmadığını ifade ederek vakfından rücû etmek istediğini belirtir. Vakfın mütevellisi ise söz konusu ağaçların menkul olduğunu, ancak İmâm Muhammed'e göre mevkûf arsa üzerine dikilen ağaçların arsaya tabi olduğunu, dolayısıyla menkulün caiz olduğunu belirtir. Bu tür durumlarda hayırda ittihadın esas alınması gerektiğini, İmâm Muhammed ve Ebû Yusuf'a göre mevkûf mütevelliyeye teslim edildikten sonra vakfın sahih ve lâzım (bağlayıcı) olduğunu ve vakıftan geri dönüşün mümkün olamayacağını dile getirir. Her iki tarafın delillerini dinleyen Kadı, vakfı teşyid etmenin (sağlamlaştırmanın) daha evla olduğuna kanaat ederek vakfın sıhhatine ve vakıfta rücûun olamayacağına karar verir.¹²¹ Böylece hâkim, menkulün vakfının caiz olmadığını ifade eden İmâm-ı Âzam'ın fetvasını değil menkulün vakfını caiz gören İmâm Muhammed ve Ebû Yûsuf'un fetvasını uygular.

¹²⁰ Merginānī, *el-Hidāye*, 3/17; Mehmet Dirik, "Ebû Hanife'nin İctihad Metodunda İstihsan", *PAU İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 216.

¹²¹ VGMA, Defter 603/179/302.

3.5. Vakf-ı Nukûd İle İlgili Görüşü

Hanefi fıkıh kitaplarında nukûd yani para vakfının caiz olmadığı ifade edilmektedir. İmâm-ı Âzam'a göre menkulün vakfı caiz olmadığı¹²² için para vakfı da caiz değildir. Ancak İmâm Züfer'in para vakfını caiz gördüğü nakledilmektedir.¹²³ Osmanlı ulemasından Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Kemal Paşa-zade para vakfının caiz olduğunu savunmuşlardır.¹²⁴

Makedonya'da vakıf hizmetleri sunan birçok vâkıfın para vakfında bulunduğu görülmektedir. Para vakfını içeren vakfiyelerin bazılarında ise para vakfının sıhhati ve geçerliliği konusu ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu tartışma zemini vakıftan rücu davasının yer aldığı vakfiyenin son kısmında kendini göstermiştir.

Makedonya vakfiyelerinde vâkıflar, vakf-ı nukûdun İmâm-ı Âzam, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed nazarında gayr-i sahih ve batıl olduğunu, bu yüzden vakıflarından rücû etme haklarına sahip olduklarını ifade ederek vakıflarından rücû etmek istemişler ve vakfettikleri parayı tekrar geri almak için vakfın mütevellisi ile meclis-i şer'ide davalanmışlardır. Mütevelliler ise İmâm Züfer katında vakf-ı nukûdun sahih olduğunu söyleyerek mevkuf parayı vâkıflara vermekten imtina etmişlerdir. Tarafların delillerini dinleyen hâkim ise vakf-ı nukûdun sahih ve lâzım olduğuna ve rücûun mümkün olamayacağına karar vermiştir. Makedonya vakfiyelerinde vakf-ı nukûd ile ilgili davalanmanın farklı yüzyıllarda nasıl cereyan ettiği ile ilgili birkaç örnek vermek istiyoruz.

Rumeli Vilayeti kaymakamlarından Ali Ağa bin Abdullah, Manastır'da Cami-i Cedid avlusunda müceddeden bir kütüphane yaptırmış ve iki yüz kuruşluk kazanç getiren akçesini bu kütüphanenin hâfız-ı kütüb olan görevlisinin maaşı ve kütüphanenin tamiri gibi ihtiyaçları için vakfetmiştir. 1 Rebiü'l-evvel 1185/14 Haziran 1771 tarihli vakfiyesinde Ali Ağa, meclis-i şer'ide vekili Said Efendi vasıtasıyla para vakfının İmâm-ı Âzam'ın da olduğu eimme-i selâse (üç büyük İmâm) katında gayr-i sahih olduğunu ve zımında olan şartların dahi câiz

¹²² Merginânî, *el-Hidâye*, 3/17.

¹²³ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: OSAV Yayınları, 1996), 218.

¹²⁴ Yakup Ahabab, "Kalkandelen Para Vakıfları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2017), 53.

olmadığını ifade ederek vakfından rücû etmek istediğini beyan eder ve parasının kendisine tekrar geri verilmesini ister. Vakfın mütevellisi Ahmed Efendi ise bundan imtina eder. Taraflar arasındaki davaya bakan hâkim ise İmâm Züfer'den mervî olan İmâm Muhammed bin Abdullah el-Ensârî'nin kavli-i şerifine göre para vakfının sahih ve İmâmeyne (Ebû Yusûf ve İmâm Muhammed'e) göre vâkıfın vakfettim demesiyle ve mevkûfunu mütevelliyeye teslim etmesiyle vakfın sahih ve lâzım olduğunu ifade ederek vakfın sıhhatine ve lüzûmuna hükmeder.¹²⁵

Manastır vilayetinin Debre Sancağı dâhilinde Rekarlar kazasına tabi Velobrde (Volobrodya) köyünden Hatib Ağa b. İbrahim, köyün ortasına bir cami yaptırır ve bu cami için tahmini olarak bir dönüm tutarındaki meyve bahçesini, bir dönümlük bağını ve 6600 kuruş parasını vakfeder. Buralardan elde edilecek gelirin caminin imam ve hatibinin maaşının karşılanması ve caminin tamir ihtiyaçları için harcanmasını şart koşar. 21 Receb 1829/18 Temmuz 1911 tarihli vakfiyesinde vâkıf, yapmış olduğu vakf-ı nukûdun ve ona bağlı şartların eimme-i selâse yani İmâm-ı Âzam Ebû Hanife, Ebû Yusuf ve İmâm Muhammed nazarında sahih olmadığını, yine yaptığı vakf-ı akârın İmâm-ı Âzam katında sahih ancak gayr-i lâzım olduğunu ifade ederek vakfından rücû etmek istediğini belirtir. Vakfın mütevellisi ise:

“Lâkin İmâm Züfer Hazretlerinden İmâm Muhammed bin Abdullah el-Ensârî Hazretlerinin rivayeti üzerine vakf-ı nukûd ve ona mutedarrı olan şurûṭ ve kuyûd şahih olduğu gibi bağ ve bahçe-i mezkûrun dahî vakfiyyeti caiz olmağla redd ü teslimden imtinâ ederim”¹²⁶

diyerek İmâm-ı Züfer'e göre para vakfının ve buna bağlı şartların sahih ve hukuken bağlayıcı olduğunu, bu yüzden vakıftan rücûun mümkün olamayacağını ve mevkûfu vâkıfa geri teslim etmeyeceğini beyan eder. Tarafların delillerini dinleyen hâkim de “mubṭil-i hayr olmaktan hazer” ederek bu konuda daha önce hüküm veren müçtehitlere tabi olarak mezkûr bağ, bahçe ve nukûda ait vakfın sahih ve şartlarının da câiz olduğuna karar verir. Böylece hâkim, vakf-ı nukûdla ilgili olarak İmâm-ı Âzam'ın da dâhil olduğu eimme-i selâse'ye göre değil İmâm Züfer'in fetvasına göre amel etmiş olur.¹²⁷

¹²⁵ VGMA, Defter 652-2/127/254.

¹²⁶ VGMA, Defter 604/146/197.

¹²⁷ VGMA, Defter 604/146/197.

Kaçanikli Mehmed Paşa, Üsküp ve civarında sahip olduğu çiftliklerini, tarlalarını, bağlarını, çayırlarını, bahçelerini, değirmenlerini, kahvehanesini, fırınlarını, dükkânlarını ve Kâtip Şahin Mahallesi'nde yaptırdığı konağının yanı sıra 10.000 altın (1.250.000 akçe) parasını da vakfeder. Şaban 1017/ Kasım 1608 tarihli bir vakfiyesinde Kačanikli Mehmed Paşa, nukûd vakfının İmâm-ı Âzam Ebu Hanife'nin fetvasına göre batıl olduğunu gerekçe göstererek nukûd vakfından rücû etmek istediğini ifade eder ve bu konuda vakfın mütevellisi ile meclis-i şer' de davalaşır. Vakfın mütevellisi Ahmet Çavuş ise itiraz ederek İmâm-ı Râbi İmâm Züfer katında vakf-ı nukûdun sahih olduğunu ve meblağın kendisine teslim edildikten sonra vakıftan rücûun olamayacağını ifade eder. Tarafların delillerini dinleyen hâkim vakfı kurmanın, devam ettirmenin ve güçlendirmenin daha evla olduğuna kanaat getirerek vakf-ı nukûdun (para vakfının) sahih olduğuna ve rücûun mümkün olamayacağına hükmeder. Hâkim böylece para vakfının sıhhati ve bağlayıcılığı konusunda İmâm-ı Âzam'ın fetvasını değil İmâm Züfer'in fetvasını uygular.¹²⁸

Üsküp'ün Batince köyündeki cami için 1000 kuruş vakfeden Bayram bin Zeynel'in 29 Rebiü'l-ahir 1324/22 Haziran 1906 tarihli vakfiyesinde,¹²⁹ Üsküp'te Arnavut köyündeki cami için 1000 kuruşunu vakfeden Felek bin Bahaeddin bin Ömer'in 19 Safer 1317/29 Haziran 1899 tarihli bir vakfiyesinde,¹³⁰ aynı köydeki cami için 2000 kuruşunu vakfeden Memiş bin Osman'ın 9 Cemaziye'l-ahir 1311/18 Aralık 1893 tarihli vakfiyesinde¹³¹ ve Üsküp'ün İstemiçe köyündeki cami için 2000 kuruşunu vakfeden Osman bin Latif'in 8 Cemaziye'l-âhir 1327/27 Haziran 1909 tarihli vakfiyesinde vâkıflar, meclis-i şer'ide "eimme-i selâse nezdinde nukûd vakfı batıldır" diyerek vakıflarından rücû etmek istediklerini ifade etmişler ve bu konuda vakfın mütevellileri ile davalanmışlardır. Vakfın mütevellileri ise "İmâm Züfer rahmetu'llâhi 'aleyh Hâzretlerinden İmâm 'Abdullahi'l-Enşâri rivâyeti üzere vakf-ı nukûd ve zımında olan şurûṭ ve kuyûdun sıhhati muḳarrer"¹³² diyerek nukûd vakfın imam Züfer'e göre sahih olduğunu ve rücûun mümkün

¹²⁸ VGMA, Defter 633/21/11.

¹²⁹ VGMA, Defter 601/155/199.

¹³⁰ VGMA, Defter 989/165/123.

¹³¹ VGMA, Defter 989/164/122.

¹³² VGMA, Defter 991/33/37.

olamayacağını ve bu sebeple kendilerine teslim edilen vakıf paralarını vâkıflara geri vermeyeceklerini ifade etmişlerdir. Her üç davada da hâkim nukûd vakfının sıhhatine ve lüzûmuna karar vererek vakıfta rücûu reddeder. Böylece İmâm-ı Âzam'ın fetvasını değil İmâm Züfer'in fetvasını esas alır.¹³³

Vakf-ı nukudla ilgili davalar benzer şekilde Makedonya'daki şu vakıflarda da ele alınmıştır.

- **Manastır'da Hacı Mehmed bin İbrahim Vakfı:** Vâkif, Yeni Camii'de ta'lim-i ilim yapan muallimin maaşının karşılanması için sahip olduğu 600 kuruşunu vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 1 Muharrem 1177/12 Temmuz 1763).¹³⁴

- **Kumanova'da Şakir Ağa bin Arslan Vakfı:** Vâkif, 1500 kuruşunu vakfeder. Mevkuf nukûddan elde edilen geliri Bektaşlı Bâlâ köyünde Hasan Hoca bin Abdullah tarafından ihya ve inşa edilen caminin imam ve hatibinin maaşının karşılanması, gerektiğinde caminin tamirinin yapılması ve kandil ihtiyacının giderilmesi için tahsis eder. (Vakfiyenin tarihi: 25 Safer 1322/11 Mayıs 1904).¹³⁵

- **Kalkandelen'in Lekboş köyünden Salih bin Elmas Vakfı:** Vâkif, sahip olduğu 1000 kuruşunu mezkûr köydeki caminin imâmet cihetine meşrûta olmak üzere Allah rızası için vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 5 Safer 1310/29 Ağustos 1892).¹³⁶

- **Debre'nin Ketuce köyünden Abdurrahman b. Hüseyin Vakfı:** Vâkif, sahip olduğu 800 kuruşunu köyde ahali tarafından yaptırılan caminin imam ve hatiplik cihetine harcanmak üzere vakfeder. (Vakfiyenin tarihi: 3 Şaban 1314/7 Ocak 1897).¹³⁷

- **Debre'de Kocacık köyünde Murad bin Yusuf Vakfı:** Vâkif, sahip olduğu bir bâb dükkânını ve 3000 kuruşunu vakfeder. Mevkufun gelirini de köyde inşa ettiği caminin imam ve hatiplerin maaşı için tahsis eder. (Vakfiyenin tarihi: 27 Şaban 1313/12 Şubat 1896).¹³⁸

- **Debre'de Ustuşas köyünde Hayreddin bin Abdurrahman Vakfı:** Vâkif, sahip olduğu 500 kuruşunu Allah rızası için vakfeder.

¹³³ VGMA, Defter 991/33/37.

¹³⁴ VGMA, Defter 626-2/714/737.

¹³⁵ VGMA, Defter 989/226/179.

¹³⁶ VGMA, Defter 989/167/126.

¹³⁷ VGMA, Defter 989/167/126.

¹³⁸ VGMA, Defter 990/47/38.

Mevkûf paradan elde edilen gelirin köyde ahalinin yaptırdığı caminin imam ve hatip cihetine harcanmasını arzu eder. (Vakfiyenin tarihi: 4 Cemâziye'l-âhir 1314/10 Kasım 1896).¹³⁹

Para vakfının sıhhati ve geçerliliği konusunu ele alan tüm vakfiyeler değerlendirildiğinde İmâm-ı Âzam'ın para vakfını câiz görmediğiyle ilgili fetvasının vakıftan rücu davası kapsamında gündeme geldiği ve bu konudaki fetvasının uygulanmadığı tespit edilmiştir. Hâkimler bu konuda para vakfını câiz gören İmâm Züfer'in görüşüyle amel etmişler ve para vakfının sahih ve lâzım olduğuna hükmetmişlerdir. Ancak şurası da vardır ki İmâm-ı Âzam'ın fetvası zahiren uygulanmıyor gibi gözükse de onun fetvası vakfın te'bidi ve teşyidi açısından çok önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Zira vâkıflar, İmâm-ı Âzam'ın fetvasını uygulamamak için değil vakıftan rücu davasının bir daha gündeme gelmesini engellemek, vakfı ebedî kılmak ve güçlendirmek amacıyla onun fetvasını vakfiyede dile getirmişlerdir.

Sonuç

Osmanlılar, 1390 yılında Makedonya coğrafyasına hâkim olduktan sonra fethedilen diğer yerlerde olduğu gibi burada da vakıf hizmetleri sunmuştur. Bu anlamda Makedonya'nın Üsküp, Debre, Doyran, Eğri Palanka, Gostivar, İştîp, Kalkandelen, Koçani, Köprülü, Kratova, Kumanova, Manastır, Ohri, Pirlepe, Tikveş ve Ustrumca gibi şehirlerinde vakıflar kurulmuş, bunlara ait vakfiyeler düzenlenmiş ve bu vakfiyelerin birçoğu günümüze kadar korunmuştur. Bu vakfiyelerin bir kısmında Hanefi mezhebinin kurucusu İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye ve görüşlerine yer verildiği görülür. Bu çalışmada Makedonya coğrafyasında kurulan vakıflarla ilgili tespit edilebilen 164 vakfiye incelenmiş ve 64 vakfiyede konuyla ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Vakfiyelerde, vakıf hizmetleri sunan kişilerin zihin dünyasında nasıl bir İmâm-ı Âzam tasavvuru bulunduğu ve onun hangi görüşlerinin vakfiyelere neden ve nasıl yansıdığı konusunda önemli detaylar tespit edilmiştir.

Vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın İslâm dünyasının kadim, civanmert, önde gelen, şerefli, değerli ve en büyük âlimlerden biri olduğuna, içtihat konusunda üstün bir makamda bulunduğu, hidayeti ve doğru yolu bulmada insanlara imamlık ve rehberlik ettiğine ve ümmetin yolunu

¹³⁹ VGMA, Defter 605/137/194.

aydınlatan bir kandil olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. İsmi hayır, hürmet ve tazimle anılmış ve kendisine dualar edilmiştir. İmâm-ı Âzam'la ilgili bu tasavvurun Bektaşî tekkelerinde de olduğu tespit edilmiştir.

Vâkıflar, vakfı İmâm-ı Âzam'ın tanımlamasına uygun olarak tanımlamışlardır. Makedonya vakfiyelerinin hemen hemen hepsinde "vakf" kelimesinin İmâm-ı Âzam'ın görüşüne uygun olarak "habs" manasında kullanıldığı tespit edilmiştir

İmâm-ı Âzam'ın görüşlerine vakfiyelerin son kısımlarında bulunan vakıftan rücû davasının yer aldığı bölümlerde yer verildiği görülmüştür. Vâkıfın vakfından geri dönmek, vazgeçmek ve vakfını iptal etmek amacıyla meclis-i şer'ide kadının huzurunda vakfın mütevellisine karşı açtığı davalara rücû davası denmiştir. Bu davada vakfın sahih ve/veya lâzım (hukuken bağlayıcı) olmadığını savunan ve bu yüzden vakfından rücû etmek istediğini ifade eden vâkıf, İmâm-ı Âzam'ın bazı görüşlerini kendi lehinde delil olarak sunmuştur. Vakıftan rücûun olamayacağını savunan vakfın mütevellisi ise Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve İmâm Züfer'in fetvalarını delil olarak getirmiştir.

Vâkıf ve müteveli arasında cereyan eden rücû davalarında vakfın sıhhati ve lüzumu, vakf-ı akâr, vakf-ı menkul ve vakf-ı nukûdla ilgili konularda tartışmalar yaşanmıştır. İmâm-ı Âzam'ın vakfın sıhhati ve lüzumu konusundaki fetvası vakfiyelerde "vakfın sıhhati lüzûmunu müstelzim kılmaz" şeklinde ve onun vakf-ı akâr konusundaki fetvası "vakf-ı akâr İmâm-ı A'zam katında menzile-i âriyette olmağla rücû'u meşrû" şeklinde formüle edilerek dile getirilmiştir. İmâm-ı Âzam'ın görüşlerini bu formatta kendi lehine delil olarak getiren vâkıf, vakf-ı akârın ödünç konumunda olduğunu, vakfettiği akârın kendi mülkünden çıkmadığını, vakfın sahih olsa da lâzım olamayacağını, bu yüzden vakfından rücû etmek hakkına sahip olduğunu ifade ederek vakfından geri dönmek istediğini beyan etmiştir. Vâkıf, vakf-ı menkul ve vakf-ı nukûdu caiz görmeyen İmâm-ı Âzam'ın görüşünü delil göstererek vakfettiği menkul ve paraları geri almak istemiştir. Vakfın mütevellileri ise Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve İmâm Züfer'in fetvalarını delil getirerek bu rücûun mümkün olamayacağını savunmuşlardır. Tarafların delillerini dinleyen hâkim de verdiği tüm kararlarda İmâm-ı Âzam'ın değil Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve İmâm Züfer'in fetvalarına uyarak vakfın sahih ve lâzım olduğuna ve

vakfın devamına karar vermiştir. Vâkıfın aleyhine sonuçlanan bu davaların aslında vâkıf tarafından bile bile açıldığı, fikri planda mizansen ve kurgusal, ancak hukuki açıdan bağlayıcı olan davalar olduğu anlaşılmıştır. Vâkıfın, geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde vakfını daha da sağlamlaştırmak, daha sonradan gerek kendisi gerekse mirasçuları tarafından rücû davasının açılmasını önlemek ve rücû davası konusunu bir daha gündeme getirmemek amacıyla bu tür davalara vakfiyesinde bilinçli bir şekilde yer verdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla vakfiyelerde İmâm-ı Âzam'ın görüşlerinin, uygulanmak amacıyla değil vakfı ebedî kılmamanın, vakfı sağlamlaştırmanın ve vakıftan geri dönüşü engellemenin bir aracı olarak gündeme getirildiği ve ön plana çıkartıldığı sonucuna varılmıştır. İmâm-ı Âzam'ın görüşlerinin Osmanlı vakıf tatbikatında vakfın ebedîliği ve güçlendirilmesi konusunda çok önemli bir rol üstlendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

1.Kitap ve Makale

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987.
- Ahbab, Yakup. "Kalkandelen Para Vakıfları". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2017), 49-71.
- Ak, Ahmet. "İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 1-28.
- Akdağ, Eyüp. "Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) Hayatı ve Zühd Anlayışı". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 159-176.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1996.
- Ali Haydar Efendi, Eminefendizâde Küçük (ö. 1935). *Tertîbu's-Sünûf fi Ahkâmi'l-Vukûf*. Dersaadet: 1339-1340/1920-1921.
- Arslan, Ramazan. *Erzurum Şehir Merkezindeki Vakıflar ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA). *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Çataltepe, Sipahi. *İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar*. İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, 1991.

- Dirik, Mehmet. "Ebû Hanîfe'nin İctihad Metodunda İstihsan". *PAU İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 180-224.
- Döndüren, Hamdi. "İslam'da Vakıf ve Güncel Değeri". *Keşkül Dergisi* 38 (2016), 21-26.
- Ertem, Adnan. "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar". *Vakıflar Dergisi* 36 (2011), 25-65.
- Hacısalihoğlu, Mehmet. "Makedonya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/437-444. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi". *Vakıf Haftası Dergisi* 1 (1984), 98-99.
- İmâmoğlu, Hüseyin Vehbi. *Bir Dünya Devleti Osmanlı (1299-1922)*. Samsun: Ceylan Ofset, 2008.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- İnbaşı, Mehmet. "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel vd.. 9/279-301. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kosova Vilayeti Salnamesi. Kosova: y.y., 1304. Erişim Tarihi: 11 Temmuz 2020. file:///C:/Users/hzhgt/Downloads/D02460130400000004.pdf.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü. *Sosyal Politika Açısından Vakıflar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Köprülü, Fuat. "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 1-35.
- Köse, Murtaza. "Büyük Üstad Ebû Hanîfe". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015), 159-176.
- Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı. "Kubbealtı Lugatı". Erişim tarihi: 27 Mayıs 2020. <http://www.lugatim.com/>.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâyetü şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*. thk. Muhammed Adnân Dervîş. 4 Cilt. Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm, ts.
- Ömer Hilmi Efendi (Karînabâdîzâde) (ö. 1307/1889). *İthâfü'l-Ahlâf Fî Ahkâmi'l-Evkâf*. İstanbul: Matbayı Amire, 1307.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Vakfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Sâğircî, Esad Muhammed Said. *Delilleriyle Hanefi Fıkhu*. çev. Halil Aldemir vd.. İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2009.
- Sarı, Mevlüt. *El-Mevarid Arapça-Türkçe Lugat*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme. *Kitâbu'l-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şafak, Ali. "Akar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/221. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Telli, Hasan. *Osmanlı Dönemi Üsküp Vakıfları*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Telli, Hasan. "Osmanlı Döneminde Üsküp Vakfiyelerinde Görülen Vakıftan Rücû' Davaları ve Fıkhi Meseleler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/55 (2018), 1043-1058.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü. "Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü". Erişim Tarihi: 03 Temmuz 2020. <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic26>.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi I*. 4 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yeniçeri, Celal. "Ebû Hanîfe'nin Hayatı, Malî ve İktisadî Görüşleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 255-272.
- Yıldız, İbrahim. *Kur'ân'da Sebülüllah Kavramı*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Yasin, "Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrî Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri". *Dinî Araştırmalar* 17/44 (2014), 43-66.
- Yılmaz, Yasin. *Kanunî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Yasin - Aydemir, Hilal. *Erzurum Şeyhler Vakfı ve Külliyesi*. Ankara: Semih Ofset, 2019.
- Yılmaz, Yasin. *Örfizâde Vakfı*. Ankara: Semih Ofset, 2012.

2. Osmanlı Arşiv Belgeleri

2.1. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire

Başkanlığı (BOA)

BOA, AE.SABH.I.56-3994	BOA, AE.SABH.I.107-7308
BOA, A.DVNSMHM.D.85-439	BOA, A.DVNSHM.D.91-263
BOA, AE.SMST.II.9-806	BOA, AE.SMST.III.44-3155
BOA, AE.SSLM.III.34-1949	BOA, AE.SMMD.IV.81-9616
BOA, DH.İD.16-43	BOA, C.BLD.18-851
BOA, C.EV.63-3145	BOA, C.EV.67-3335
BOA, C.EV.66-3282	BOA, C.EV.120-5983
BOA, C.EV.85-4207	BOA, C.EV.251-12641
BOA, C.EV.69-3426	BOA, C.EV.461-23309
BOA, C.EV.50-2452	BOA, C.EV.132-6581
BOA, C.EV.118-5885	BOA, EV.BRT.1-16
BOA, EV.BRT.5-13	BOA, EV.BRT.41-13
BOA, EV.BT.143-10	BOA, EV.BRT.199-23
BOA, EV.BRT.212-9	BOA, EV.D.14487
BOA, İE.EV.21-2529	BOA, HR.SFR.04..710-59
BOA, İ.ŞD.68-3984	BOA, İ.EV.55-23
BOA, İ.ML.91-29	BOA, MVL.467-90
BOA, MVL.472-21	BOA, TFR.I.MN.185-18410
BOA, TFR.I.ŞKT.64-6389	BOA, TFR.I.ŞKT.119-11843
BOA, TFR.I.ŞKT.47-4625	BOA, TFR.I.ŞKT.16-1507
BOA, Y.A.RES.94-21	BOA, HAT.1604-68
BOA, TFR.I.KV.75-7425	BOA, TFR.I.KV.133-13228
BOA, İÇMMS.20-890	

2.3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Defter 582-2/373/280	VGMA, Defter 582-2/503/376
VGMA, Defter 583/146/129	VGMA, Defter 597/81/47
VGMA, Defter 597/89/59	VGMA, Defter 600/262/328
VGMA, Defter 601/155/199	VGMA, Defter 601/157/204
VGMA, Defter 603/179/302	VGMA, Defter 604/138/183
VGMA, Defter 604/145/196	VGMA, Defter 604/146/197
VGMA, Defter 605/137/194	VGMA, Defter 607/44/65
VGMA, Defter 609/253/305	VGMA, Defter 626-2/714/737
VGMA, Defter 929/3/3	VGMA, Defter 629/415/332
VGMA, Defter 629/423/333	VGMA, Defter 629/736/489

VGMA, Defter 630/1338/816	VGMA, Defter 631/25/10
VGMA, Defter 632/424/194	VGMA, Defter 633/21/11
VGMA, Defter, 633/348/123	VGMA, Defter 652-2/127/254
VGMA, Defter 652-2/615/653	VGMA, Defter 987/94/22
VGMA, Defter 987/199/63	VGMA, Defter 987/274/95
VGMA, Defter 988/142/56	VGMA, Defter 988/237/144
VGMA, Defter 988/259/162	VGMA, Defter 988/278/177
VGMA, Defter 988/286/184	VGMA, Defter 989/50/39
VGMA, Defter 989/63/51	VGMA, Defter 989/122/86
VGMA, Defter 989/150/114	VGMA, Defter 989/164/122
VGMA, Defter 989/165/123	VGMA, Defter 989/167/126
VGMA, Defter 989/170/127	VGMA, Defter 989/174/132
VGMA, Defter 989/180/137	VGMA, Defter 989/185/141
VGMA, Defter 989/226/179	VGMA, Defter 989/234/185
VGMA, Defter 989/235/186	VGMA, Defter 989/244/190
VGMA, Defter 990/3/3	VGMA, Defter 990/47/38
VGMA, Defter 990/48/39	VGMA, Defter 990/53/47
VGMA, Defter 990/74/62	VGMA, Defter 990/77/65
VGMA, Defter 990/91/77	VGMA, Defter 990/156/154
VGMA, Defter 991/24/26	VGMA, Defter 991/33/37
VGMA, Defter 991/45/57	VGMA, Defter, 991/53/70
VGMA, Defter 991/58/75	VGMA, Defter 991/59/76